

В. В. Лєснова, А. О. Найрулін

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

В. В. Лєснова, А. О. Найрулін

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*Навчальний посібник
для студентів спеціальності
„Українська мова та література”
денної та заочної форм навчання*

Видання 2-е, доповнене

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2012

УДК 811.161.2'36(091)(075.8)

ББК 81.2Укр – 923.2

ЛІ50

Р е ц е н з е н т и :

Розділи „Історична фонетика”,

„Основні питання з історичного синтаксису”

Глуховцева К. Д. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства ЛНУ імені Тараса Шевченка.

Рябець Л. В. – кандидат філологічних наук, в. о. заступника директора з наукової роботи Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Розділ „Історична морфологія”

Мойсієнко В. М. – доктор філологічних наук, професор, директор інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Хобзей Н. В. – кандидат філологічних наук, завідувачка відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Леснова В. В.

ЛІ50

Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. спец. „Українська мова і література” денної та заочної форм навчання. – Вид. 2-е, доп. – Луганськ : ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2012. – 169 с.

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал з історичної фонетики та історичної граматики української мови. Подано теоретичні та практичні завдання до кожної теми, питання до модульних контрольних робіт для студентів денної форми навчання та питання до екзамену для студентів заочної форми навчання, а також словник найуживаніших термінів і список літератури до курсу.

Посібник призначено для студентів вищих навчальних закладів спеціальності „Українська мова і література”, аспірантів, викладачів.

УДК 811.161.2'36(091)(075.8)

ББК 81.2Укр – 923.2

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 4 від 07 листопада 2012 року)*

© Леснова В. В., Найрулін А. О., 2012

© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012

Зміст

Передмова.....	5
Питання до контрольних модульних робіт (денна форма навчання).....	7
Питання до екзамену (заочна форма навчання).....	10
Тема 1. Вступ.....	13
Тема 2. Фонетичні явища праслов'янського (спільнослов'янського) періоду.....	19
Тема 3. Три перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових.....	31
Тема 4. Перебудова фонологічної системи протоукраїнської та давньоукраїнської мови дописемного періоду (VIII – початок X ст.).....	36
Тема 5. Звукові зміни давньоукраїнської мови писемного періоду (X – XIII ст.)	40
Тема 6. Творення фонологічної системи української мови сучасного типу.....	46
Тема 7. Історична морфологія. Історія граматичних категорій іменника.....	60
Тема 8. Історія типів відмінювання іменників.....	68
Тема 9. Історія відмінкових закінчень іменників.....	73
Тема 10. Займенник.....	87
Тема 11. Прикметник.....	98

Тема 12. Числівник.....	109
Тема 13. Дієслово. Загальні відомості. Історія особових форм теперішнього часу.....	112
Тема 14. Історія форм минулого часу дієслова.....	119
Тема 15. Історія форм майбутнього часу дієслова.....	126
Тема 16. Історія форм умовного та наказового способів дієслова.....	130
Тема 17. Неособові форми дієслова.....	133
Тема 18. Прислівник.....	142
Тема 19. Службові слова. Вигуки.....	148
Тема 20. Окремі відомості з історичного синтаксису української мови.....	153
Словник найуживаніших термінів.....	156
Список літератури до курсу.....	162

Передмова

Небхідність видання навчального посібника з історичної граматики української мови зумовлено тим, що останній підручник з цієї дисципліни було видано ще в 1980 р. [17]. Зрозуміло, що за 30 років, які минули, докорінно змінилися погляди на деякі принципи питання історичного мовознавства (наприклад, походження української мови), чому значною мірою сприяла публікація раніше недоступних широкому загалові ґрунтовних мовознавчих праць О. Горбача, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова та інших дослідників. Крім того, незначний наклад видання 1980 р. не задовольняє сучасних потреб. Навчальний посібник О. І. Крижанівської [25] певною мірою ліквідував цю прогалину, щоправда, висвітлення деяких засадничих та теоретичних питань історії української мови є неоднозначним і вимагає додаткових уточнень. Тому потреба в пропонованому виданні залишається актуальною.

У посібнику подано теоретичний матеріал з усіх основних тем курсу.

Значну увагу приділено історичній фонетиці, зокрема процесові формування фонологічної системи сучасної української мови починаючи від прайндоевропейського (спільноіндоевропейського) періоду. Розглянуто історичні (морфонологічні) чергування голосних та приголосних фонем, що розвинулися на спільнослов'янському та власне українському ґрунті. З огляду на те, що студенти вже вивчали курс „Вступ до слов'янської філології”, окремі теми (наприклад, розвиток першого повноголосся) детально не висвітлено.

У посібнику подано відомості про історію формування основних граматичних категорій та словозміни іменних і дієслівних частин мови; про становлення прислівника як окремої частини мови, а також про службові частини мови й вигук. Питання історичного словотвору розглянуто тільки в темі „Займенник”, оскільки словотворення в цьому найдавнішому лексико-граматичному розряді слів значною мірою затемнене.

Наведено також короткі відомості з історичного синтаксису, які викликають найбільше труднощів під час аналізу й тлумачення текстів давньоукраїнських пам'яток.

У посібнику також подано словник найуживаніших термінів та список літератури до курсу.

Курс містить два модулі: модуль А – вступ, історична фонетика (теми 1 – 6) та модуль Б – історична граматика (теми 7 – 20). Після вивчення кожного модуля на денній формі навчання передбачено написання контрольної модульної роботи.

Студенти заочної форми навчання виконують контрольну роботу з курсу „Історична граматика української мови”, яка є умовою допуску їх до екзамену.

Теми 12, 17 – 20 винесено на самостійне опрацювання студентів.

Розділи посібника підготували: В. В. Лєснова – теми 1 – 6, 20; А. О. Найрулін – теми 7 – 19.

Питання
до контрольних модульних робіт
(денна форма навчання)

Модуль А
Історична фонетика

1. Предмет, завдання, значення курсу історичної граматики української мови.
2. Походження української мови.
3. Система голосних праїндоевропейської мови та її зміни на праслов'янському ґрунті.
4. Праїндоевропейські чергування голосних та їх зміни на праслов'янському ґрунті.
5. Система приголосних праїндоевропейської мови та її зміни на праслов'янському ґрунті.
6. Пом'якшення приголосних та груп приголосних у сполученні з [*j].
7. Перша палаталізація задньоязикових та чергування приголосних, зумовлені нею.
8. Друга палаталізація задньоязикових та чергування приголосних, зумовлені нею.
9. Історія носових голосних та чергування, пов'язані з ними.
10. Повноголосся. Зміна звукосполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.
11. Третя палаталізація задньоязикових. Закон Бодуена де Куртене.
12. Система голосних давньоукраїнської мови до занепаду редукованих.
13. Система приголосних давньоукраїнської мови до занепаду редукованих.
14. Історія редукованих [ъ], [ь].
15. Історія звукосполучень редукованих із сонорними. Друге повноголосся.
16. Виникнення звукосполучень [ри], [ли] і чергування, пов'язані з цим процесом.
17. Випадні [o], [e] та чергування, пов'язані з ними. Порушення закономірностей чергувань.

18. Вставні [o], [e] та чергування, пов'язані з ними.
19. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних.
20. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних.
21. Звуки [и], [і] в історичному висвітленні їх розвитку.
22. Перехід [o], [e] в [і] та чергування, пов'язані з цим. Порухення закономірностей чергувань.
23. Зміна [e] на [o] після шиплячих, [j] та чергування, пов'язані з цим. Порухення закономірностей чергувань.
24. Ствердіння приголосних.
25. Спрощення в групах приголосних. Вставні приголосні [т], [д].

Модуль В

Історична грамати́ка

1. Історія граматичних категорій іменника (роду, числа, відмінка, істот – неістот).
2. Стародавня система відмінювання іменників (за детермінативами).
3. Процес перерозподілу іменників за відмінами на основі родового принципу.
4. Історія відмінкових форм іменників I відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
5. Історія відмінкових форм іменників II відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
6. Історія відмінкових форм іменників III відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
7. Історія відмінкових форм іменників IV відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
8. Історія словотвору займенників. Суплетивізм.
9. Історія форм особових та зворотного займенників.
10. Історія форм предметно-особового займенника.
11. Прикметник. Співвідношення коротких і повних прикметників. Учення О. Потебні.
12. Історія форм іменних прикметників.

13. Історія форм членних (повних) прикметників. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
14. Історія форм ступенів порівняння прикметників.
15. Числівник.
16. Дієслівні форми. Дієслівні категорії.
17. Основи дієслів. Класи дієслів за основою теперішнього часу.
18. Історія особових форм теперішнього часу: тематичні дієслова, нетематичні дієслова.
19. Історія форм аориста.
20. Історія форм імперфекта.
21. Історія форм перфекта. Походження сучасних форм минулого часу.
22. Плюсквамперфект (перша й друга форми).
23. Історія форм майбутнього часу.
24. Історія форм умовного способу.
25. Історія форм наказового способу.
26. Історія форм активних дієприкметників теперішнього часу.
27. Історія форм активних дієприкметників минулого часу.
28. Історія форм пасивних дієприкметників теперішнього часу.
29. Історія форм пасивних дієприкметників минулого часу.
30. Дієприслівник.
31. Інфінітив. Супін.
32. Прислівник.
33. Службові частини мови. Вигук.
34. Конструкції подвійних відмінків.
35. Давальний самостійний відокремлений зворот.

**Питання до екзамену
(заочна форма навчання)**

1. Предмет, завдання, значення курсу історичної граматики української мови.
2. Походження української мови.
3. Система голосних праїндоевропейської мови та її зміни на праслов'янському ґрунті.
4. Праїндоевропейські чергування голосних та їх зміни на праслов'янському ґрунті.
5. Система приголосних праїндоевропейської мови та її зміни на праслов'янському ґрунті.
6. Пом'якшення приголосних та груп приголосних у сполученні з [*j].
7. Перша палаталізація задньоязикових та чергування приголосних, зумовлені нею.
8. Друга палаталізація задньоязикових та чергування приголосних, зумовлені нею.
9. Історія носових голосних та чергування, пов'язані з ними.
10. Повноголосся. Зміна звукосполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.
11. Третя палаталізація задньоязикових. Закон Бодуена де Куртене.
12. Система голосних давньоукраїнської мови до занепаду редукованих.
13. Система приголосних давньоукраїнської мови до занепаду редукованих.
14. Історія редукованих [ъ], [ь].
15. Історія звукосполучень редукованих із сонорними. Друге повноголосся.
16. Виникнення звукосполучень [ри], [ли] і чергування, пов'язані з цим процесом.
17. Випадні [о], [е] та чергування, пов'язані з ними. Порушення закономірностей чергувань.
18. Вставні [о], [е] та чергування, пов'язані з ними.
19. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних.
20. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних.

21. Звуки [и], [і] в історичному висвітленні їх розвитку.
22. Перехід [о], [е] в [і] та чергування, пов'язані з цим. Порушення закономірностей чергувань.
23. Зміна [е] на [о] після шиплячих, [j] та чергування, пов'язані з цим. Порушення закономірностей чергувань.
24. Ствердіння приголосних.
25. Спрощення в групах приголосних. Вставні приголосні [т], [д].
26. Історія граматичних категорій іменника (роду, числа, відмінка, істот – неістот).
27. Стародавня система відмінювання іменників (за детермінативами).
28. Процес перерозподілу іменників за відмінами на основі родового принципу.
29. Історія відмінкових форм іменників I відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
30. Історія відмінкових форм іменників II відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
31. Історія відмінкових форм іменників III відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
32. Історія відмінкових форм іменників IV відміни. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
33. Історія словотвору займенників. Суплетивізм.
34. Історія форм особових та зворотного займенників.
35. Історія форм предметно-особового займенника.
36. Прикметник. Співвідношення коротких і повних прикметників. Учення О. Потебні.
37. Історія форм іменних прикметників.
38. Історія форм членних (повних) прикметників. Зіставлення парадигм давньоукраїнської та сучасної мови.
39. Історія форм ступенів порівняння прикметників.
40. Числівник.
41. Дієслівні форми. Дієслівні категорії.

42. Основи дієслів. Класи дієслів за основою теперішнього часу.
43. Історія особових форм теперішнього часу: тематичні дієслова, нетематичні дієслова.
44. Історія форм аориста.
45. Історія форм імперфекта.
46. Історія форм перфекта. Походження сучасних форм минулого часу.
47. Плюсквамперфект (перша й друга форми).
48. Історія форм майбутнього часу.
49. Історія форм умовного способу.
50. Історія форм наказового способу.
51. Історія форм активних дієприкметників теперішнього часу.
52. Історія форм активних дієприкметників минулого часу.
53. Історія форм пасивних дієприкметників теперішнього часу.
54. Історія форм пасивних дієприкметників минулого часу.
55. Дієприслівник.
56. Інфінітив. Супін.
57. Прислівник.
58. Службові частини мови. Вигук.
59. Конструкції подвійних відмінків.
60. Давальний самостійний відокремлений зворот.

Тема 1. Вступ

1. Предмет, завдання і значення курсу історичної фонетики й історичної граматики української мови.
2. Джерела історичного вивчення української мови.
3. Проблеми походження української мови. Основні періоди історичного розвитку української мови.

Історико-лінгвістичний курс, об'єднаний загальною назвою „Історія української мови”, є традиційним у підготовці фахівців зі спеціальності „Українська мова і літературі”. До його складу входить кілька наукових дисциплін:

- 1) історична фонетика;
- 2) історична морфологія й синтаксис, тобто історична граMATика;
- 3) історична лексикологія;
- 4) історична діалектологія;
- 5) історія української літературної мови.

Предметом історичної фонетики й історичної граматики є власне історична (діахронічна) фонетика й граMATика української мови. Досліджуючи історичні зміни граMATичної будови мови, не можна не враховувати зміни у фонетичній системі, оскільки форми слів і словосполучень виражені у звуках мови.

Завданням курсу є не так реєстрація та хронологізація змін фонетичної системи й граMATичної будови української мови, відбитих у пам'ятках української мови, як розкриття тих внутрішніх законів (причому й успадкованих від праслов'янської (спільнослов'янської) мови-основи, і тих, що виникли пізніше), які зумовили розвиток фонетичної системи та граMATичної будови української мови в напрямі до її сучасного типу.

Курс історичної фонетики й історичної граматики української мови має важливе **пізнавальне** значення:

- 1) у комплексі з іншими лінгвістичними дисциплінами забезпечує всебічне розуміння мовних явищ, оскільки показує їх не лише в розвитку, але й у зв'язках з відповідними явищами в

слов'янських та індоєвропейських мовах, тобто дає можливість сприймати мову системно, у розвитку;

2) показує стійкість граматичної будови української мови та її основного лексичного складу;

3) доводить, що мова розвивається за власними внутрішніми законами, які разом з позалінгвальними чинниками формують етнічне світовідчуття та світосприйняття, тобто етнічну ментальність.

Практичне значення курсу полягає в тому, що майбутні філологи будуть осмислено сприймати курс сучасної української літературної мови, твори давньої української літератури („Слово о полку Ігоревім”, „Повість врем'яних літ” та ін.). Тому, хто стане займатись історією мови як наукою, цей курс допоможе працювати над дослідженням пам'яток давнини, бо тільки знання мови давньої пам'ятки забезпечує розуміння її змісту. Учителеві української мови знання історичної граматики допоможуть забезпечувати історизм під час викладання мови.

Курс історії української мови тісно пов'язаний з іншими науковими дисциплінами, перш за все лінгвістичними: загальним мовознавством, вступом до слов'янської філології, старослов'янською мовою, сучасною українською літературною мовою, діалектологією української мови. Поза сумнівом, сучасний стан української мови може бути зрозумілий лише тоді, коли будуть усвідомлені механізми її виникнення й розвитку та її взаємодії з іншими мовами.

Обопільним є зв'язок між курсами історії мови й історії народу. Тільки спираючись на знання з історії українського народу, можна зрозуміти, чому, наприклад, у лексиці української літературної мови XVII – XVIII століть є чимало запозичень з польської мови. Водночас, лінгвістичні відомості часом допомагають розібратися в тих чи тих історичних явищах. Так, свого часу академік О. Шахматов висунув кілька гіпотез про історію розселення східнослов'янських племен саме на підставі аналізу мовних джерел.

Основні джерела дослідження історії української мови:

1) *жива народна українська мова* (говірки часто зберігають такі мовні явища, які не зафіксовано в писемних пам'ятках, а проте вони можуть мати важливе значення для

історії мови загалом, наприклад, дифтонги в поліських говірках);

2) **писемні пам'ятки давньоукраїнського періоду.** Зовсім не збереглося оригіналів пам'яток IX – X століть, хоч списки з деяких з них збереглися в книгах пізнішого часу. Серед найважливіших пам'яток XI – XIII ст. назвемо такі: Остромирове євангеліє 1056 – 1057 рр., збірники Святослава 1073 та 1076 р., Слово про закон і благодать XI ст., Слово о полку Ігоревім 1187 р., Руська правда за списком 1282 р. та ін.;

3) **свідчення інших мов** набувають особливо великого значення тоді, коли в них є записи слів і виразів досліджуваної мови, зроблені в той час, від якого ця мова своїх пам'яток ще не мала або, якщо й мала, не зберегла; таким є, наприклад, значення написаної в 949 р. праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного „Про народи”, у якій подано окремі назви східнослов'янських племен та дніпровських порогів;

4) **лексичні засвоєння** (засвоювані слова зазвичай підлягають фонетичним і граматичним законам тієї мови, яка їх засвоює; наявність у лексичних засвоєннях тих чи тих звуків або звукосполучень допомагає з'ясувати окремі моменти в історії мови, наприклад, фінські слова *palttina* ‘полотно’, *talkoo* ‘толока’ та ін. були засвоєні зі спільнослов'янської ще в той час, коли в ній не було повноголосся);

5) **топоніми** – географічні назви являють собою стійкий елемент словникового складу мови, вони походять з глибокої давнини, у них можуть зберігатися такі звуки чи форми, які в живій мові вже втрачено, наприклад, звук [o] в назвах типу *Рось*, *Теребовль*, у сучасній мові цей звук у новозакритих складах переходить в [i].

У сучасній лінгвістиці існує дві основні концепції зародження української мови як окремої слов'янської.

Згідно з **першою концепцією** українська мова виникла після розпаду так званої давньоруської мови, який припадає нібито на XIV ст. Припускають, що відмінності між південними, західними й північно-східними масивами східнослов'янських говорів могли б лишитися локальними явищами й не привели б до утворення трьох східнослов'янських мов, якби не сукупність історичних умов, що спричинили формування в XIII – XIV ст.

трех східнослов'янських народностей, для кожної з яких характерні спільність території, розвиток своєрідних рис у культурі й закріплення в мові тих характерних особливостей, які розвивалися ще в спільнослов'янський період. Цей погляд на історію української мови ґрунтується передусім на відображенні в найдавніших пам'ятках індивідуальних фонетичних і меншою мірою морфологічних ознак.

Прибічниками цієї концепції було багато вітчизняних та російських учених. Зокрема А. Кримський у своїй праці „Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася” зазначав: „У передісторичну добу мова всіх східних слов'ян була, це річ безсумнівна, мовою єдиною... Про той термін, коли закінчилася доба повної східнослов'янської (чи праруської) мовної одності, про це можна будувати самісінькі здогади”.

Піддаючи критиці згадувану концепцію, О. Горбач у праці „Засади періодизації історії української літературної мови та історичні етапи її розвитку” наголошував: „Схема „праруської мови” як безпосередньої мови – „матері” трех східнослов'янських (української, білоруської й російської) добре підходила до запанувалої в позитивістичній індоєвропейістиці теорії „прамов” так званого „генеалогічного дерева”, сформульованої німецьким мовознавцем Августом Шляйхером (1821 – 1868) у порівняльній граматиці індоєвропейських мов. Спільнощі – головно фонетично-морфологічні – в окремих групах мов ставали для Шляйхера підставою приписувати їх первісно одній їх спільній „прамові”, що згодом ділилася на дальші вітки”.

Друга концепція полягає в тому, що безпосереднім джерелом розвитку української, як й інших слов'янських мов, є праслов'янська мова, трансформація діалектів якої в окремі слов'янські мови (протомови) припадає на V – VII ст. У становленні української мови виділяють такі періоди:

- 1) протоукраїнська мова (VII – IX ст.);
- 2) староукраїнська мова (XI ст., час появи перших писемних пам'яток – кінець XIV ст.);
- 3) середньоукраїнська мова, у межах якої розрізняють підперіоди:

- рання середньоукраїнська мова (кінець XIV – кінець XVI ст.);
- середньоукраїнська мова (кінець XVI – початок XVIII ст.);
- пізня середньоукраїнська мова (початок XVIII – початок XIX ст.);

4) сучасна (нова) українська мова (від початку XIX ст. й до наших днів).

Є. Тимченко в посібнику „Курс історії українського языка. Вступ і фонетика” (К., Х., 1930) зазначав, що твердження про праруську мову – непотрібна і шкідлива гіпотеза, котра тільки заплутує історію української мови: „Маючи таку вихідну точку (праслов’янську мову) не потребуємо вже творити язовикових мітів в постаті праруського, прапівденнослов’янського і празахіднослов’янського языка, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння наукових явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії й підпирають певні політичні аспірації”. Такої ж думки дотримувався й відомий учений І. Огієнко, який наголошував, що „три східнослов’янські мови: українська, білоруська й російська – зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і так званої „праруської” спільної мови ніколи не було”.

Цю думку підтримує й багато сучасних учених. Історик-поліглот О. Прицак пише: „В історичній науці не існує достатніх доказів існування єдиної руської народності”. Мовознавець О. Царук зауважує: „На наш погляд, не існувало ... праматерів сучасних східної, західної та південної слов’янських підгруп”. А Ю. Карпенко наголошує: „Розбіжність укр. *іде, несе; ідемо, несемо* та рос. *идет, несет; идем, несем* сягає не лише праслов’янської доби, а й ще давніших індоєвропейських часів. Однак ця розбіжність не може датувати розпаду цих двох мов. Більше того, її існування не дозволяє навіть говорити про протоукраїнську та проторосійську мови. Це просто розбіжності праіндоєвропейських діалектів, що перейшли в праслов’янські діалекти й потім закріпилися (одні в українській мові, інші в російській)”.

Отже, українська мова, як і решта слов'янських мов, постала на ґрунті праслов'янської (спільнослов'янської) мови, розпад якої, імовірно, припадає на VI – VII ст. н. е.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Які наукові дисципліни об'єднує курс „Історія української мови”?
2. Що є предметом вивчення історичної фонетики й історичної граматики української мови?
3. Чому вивчення історичної граматики неможливе без урахування змін у фонетичній системі мови?
4. Що є завданням історичної фонетики й історичної граматики?
5. У чому полягає пізнавальне значення цього курсу?
6. З якими лінгвістичними дисциплінами й чому пов'язаний курс історії української мови?
7. Чому є важливим зв'язок між історією мови та історією народу? Спробуйте висвітлити це питання, спираючись на відомості з історії України.
8. Назвіть основні джерела дослідження історії української мови.
9. Які концепції існують щодо походження української мови?
10. Що таке праслов'янська (спільнослов'янська) мова?
11. Дайте визначення терміна „давньоруська мова”.
12. Які періоди можна виділити в становленні української мови в післяпраслов'янську добу?

Примітка: готуючи відповіді на питання №№ 6, 10, 11, скористайтеся виданням „Українська мова : енциклопедія” [49; 50] та словником найуживаніших термінів, уміщеним після тематичного блоку посібника (с. 148 – 153).

Тема 2. Фonetичні явища праслов'янського (спільнослов'янського) періоду

1. Зміни спільноіндоєвропейської фонологічної системи на праслов'янському ґрунті:
 - а) утрата квантитативної кореляції голосних фонем;
 - б) монофтонгізація дифтонгів та дифтонгічних сполучень.
2. Палаталізація приголосних у сполученні з наступним [*j].

Історична (діахронічна) фонетика вивчає динаміку розвитку звуків, зміну їх у процесі історичного розвитку мови від найдавнішого періоду її існування до нашого часу.

У курсі „Вступ до слов'янської філології” вже було розглянуто основи порівняльно-історичного методу, який дозволяє скласти уявлення про періодизацію історії української мови, зокрема її фонетичної (фонологічної) системи.

Очевидно, найдавніший період – це **спільноіндоєвропейський** (праіндоєвропейський), коли єдиною ще мовою спілкувалися предки всіх індоєвропейців – не лише слов'ян, але й германських та романських народів, греків, іранських племен, вірмен, литовців, латишів, частини народів Індії тощо.

Саме на основі спільноіндоєвропейської фонологічної системи пізнішого періоду поступово, унаслідок певних фонетичних змін формувалася фонологічна система спільнослов'янської мови.

Система вокалізму спільноіндоєвропейської мови пізнішого періоду складалася з монофтонгів ([*i], [*e], [*a], [*o], [*u]), дифтонгів ([*e□], [*e□], [*a□], [*a□], [*o□], [*o□]) і складотворчих сонантів – приголосних звуків, які наближалися за вимовою до голосних і могли самостійно утворювати склад ([*□], [*□], [*□], [*□]). Усі голосні звуки на той час розрізнялися за своєю якістю та за часокількістю, тобто існували голосні звуки довгі й короткі.

Щодо складу спільноіндоєвропейського консонантизму в науці досі не існує єдиної думки. Більшість учених вважають, що вона складалася з таких звукових одиниць:

- 1) губних – [***b**], [***p**], [***bh**], [***ph**], [***w**], [***u**];
- 2) передньоязикових, серед яких розрізняли зубні – [***d**], [***t**], [***z**], [***s**], [***dh**], [***th**], носові – [***n**], [***m**] та плавні [***r**], [***l**];
- 3) середньоязикових – [***j**];
- 4) задньоязикових, серед яких були чисті – [***g**], [***k**], [***gh**], [***kh**], лабіалізовані – [***g^u**], [***k^u**], [***g^{uh}**], [***k^{uh}**] й палаталізовані [***g^ʲ**], [***k^ʲ**] (окремі учені (А. Мейє, В. Георгієв) заперечують існування в давньоіндоєвропейському консонантизмі палаталізованих звуків).

Дискусії викликають здебільшого придихові приголосні [***bh**], [***ph**], [***dh**], [***th**]. Одні учені (А. Мейє) вважають, що вони були властиві не всім давньоіндоєвропейським діалектам, а лише тим, на основі яких сформувалися індоіранські, грецька та вірменська мови; інші (С. Бернштейн) узагалі заперечують існування глухих придихових звуків, а дзвінкі придихові вважають позиційними варіантами відповідних непридихових фонем. У будь-якому випадку можна припустити, що оскільки ці звуки не відомі ні слов'янським, ні балтійським мовам, вони зникли ще в період балто-слов'янської мовної єдності, перейшовши в непридихові.

У системі консонантизму спільноіндоєвропейської мови не було шиплячих звуків ([**ж**], [**ч**], [**ш**], [**дж**]) – вони виникли на праслов'янському ґрунті. Із задньоязикових у праіндоєвропейській мові спершу були тільки [***g**], [***k**], але звук [***x**] виник дуже давно, імовірно, ще в протослов'янських діалектах, розвинувшись із [***s**] у позиції після голосних високого піднесення [***ī**], [***ī̄**], [***ū̄**], [***ū̄**] та приголосних [***r**] і [***k**]: пор. *мох* – лат. *muscus*. Задньоязикові, як і в сучасній українській мові, були твердими. Зауважимо, що, на думку більшості істориків мови, у праіндоєвропейському консонантизмі твердими були всі приголосні, крім середньоязикового [***j**] (зразка м'якості).

Як уже було зазначено, на основі спільноіндоєвропейської сформувалася фонетична система спільнослов'янської мови, склад її дещо спростився, але окремі фонемні одержали більше функціональне навантаження. Фонетична система спільнослов'янської мови містила 22 голосні фонемні (на першому етапі розвитку були успадковані довгі й короткі голосні, а також дифтонги) і 15 приголосних фонем.

Які ж зміни індоєвропейської фонетичної системи відбулися на праслов'янському ґрунті? Назвемо деякі з них.

У системі **вокалізму**:

1. У спільноіндоєвропейській мові була наявна так звана **квантитативна кореляція** (*квант* – від лат. *kvantum* – скільки?): розрізнялися пари коротких і довгих звуків, причому така часокількісна ознака була властива і монофтонгам, і дифтонгам, і складотворчим сонантам. На праслов'янському ґрунті було втрачено квантитативну кореляцію, що зумовило появу нових звуків.

Так, короткий звук [*ī] змінився в ультракороткий, або зредукований голосний переднього ряду [*ь]; голосний [*ī] у спільнослов'янській мові зберігався, пізніше в східнослов'янських діалектах він розвинувся в [*i] нормальної довготи.

Короткий звук [*ū] змінився в зредукований непереднього ряду [*ъ], а парний з ним за довготою [*ū], утративши лабіалізовану артикуляцію, змінився на звук високого підняття непереднього ряду [*у], що далі розвинувся в [*y] нормальної довготи (д.-укр. [ы]): **sūnīs* → **sunъ* → сынъ.

Спільноіндоєвропейський [*ē] у спільнослов'янській мові зберігся, пізніше його успадкували всі слов'янські мови як голосний нормальної довготи [*e]. Довгий давньоіндоєвропейський звук [*ē] у спільнослов'янській мові змінився в [*ě], у давньоукраїнській йому відповідає [h] (наприклад, у словах вѣтрѣ, лѣто та ін.), така зміна відбулася після твердих приголосних; після пом'якшених приголосних [*ž'], [*č'], [*š'] та [*j] звук [*ē] на спільнослов'янському ґрунті змінився в [*ā], що пізніше був успадкований слов'янськими

мовами як звук [a] нормальної довготи (такого походження [a] в українських словах *жар, чара, печаль, жаба* та ін.).

Короткі звуки [*ā] та [*ō] злилися в одному звукові [ō] (відкритий лабіалізований голосний заднього ряду), пізніше його вимова звузилася й дещо подовжилася й він став вимовлятися як [o], що його успадкували всі спільнослов'янські діалекти (д.-укр. *соль* – д.-ірл. *salan*, гот. *salt*). Звуки [*ā] та [*ō] злилися в одному звукові [ā], більш відкритому, ніж [ō]; пізніше [ā] втратив свою довготу й розвинувся в [a], успадкований і спільнослов'янськими діалектами (д.-укр. *мати* – лат. *māter*).

**Утрата квантитативної (часокількісної) кореляції*
голосних-монофтонгів на праслов'янському ґрунті***

*ā
*ō

>

*a (à)

*ū → *y (û)

*ī → *i (è)

*ē → ě (h);

à (після

шиплячих та *j)

*ǣ
*ō

>

*o (o)

*ǔ → *ь (ь)

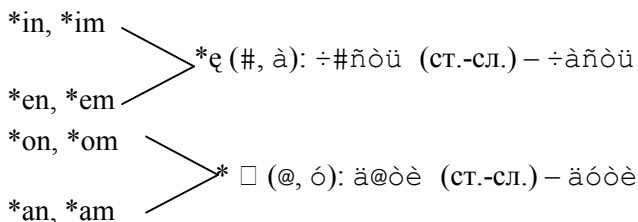
*ī → *ь (ь)

*ě → *e (e)

З утратою квантитативної кореляції пов'язана й утрата часокількісних чергувань у кореневих морфемах, які вносили відтінок у значення спільнокореневих слів: áúðàðè – ñúáèðàðè (ь // и; *ī // *ī); çúâàðè – ñúçúâàðè (ь // ы; *ǔ // *ǔ).

2. Праіндоевропейські дифтонги на праслов'янському ґрунті внаслідок дії закону відкритого складу монофтонгізувалися: [*a□], [*o□] розвинулися в [*ě], який давньоукраїнські діалекти успадкували як [h] (цhна, вhра та ін.); дифтонг [*e□] у позиції перед приголосним та в кінці слова послідовно змінився в [*i] (зима, ити), у позиції перед голосним цей дифтонг розпадався на два самостійні звуки,

* Увага! У круглих дужках подано буквені відповідники праслов'янських фонем у давньоукраїнській (давньоруській) літературній мові.



Спільноіндоевропейська система **консонантизму** також зазнала значних змін на праслов'янському ґрунті. Одні з цих змін були неістотними для подальшого розвитку фонологічної системи (наприклад, утрата придихових звуків, перехід лабіалізованих приголосних [*g^h], [*k^h] у нелабіалізовані [*g], [*k], зміна [*m] на [*n] у кінці складу). Інші істотно впливали на формування праслов'янської фонологічної системи.

Особливу роль у цьому відігравав процес м'якшення, пов'язаний із впливом [*j] і так званим **законом складового сингармонізму** – сполучуваність звуків у складі за принципом однорідності їхньої передньої або непередньої артикуляції: м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, а тверді – з голосними непередньої артикуляції.

Звук [*j], який, як уже було зазначено, відігравав важливу роль у перебудові спільнослов'янського консонантизму, зазвичай виконував роль іменного або дієслівного суфікса.

У спільнослов'янській мові-основі раннього періоду звук [*j] був складовим елементом:

а) суфіксів іменників основ жіночого роду м'якого варіанта на ***-jā**: суша, ноша, ліжа, круча, жажа, мееежа, вол", бур", земл", тьща, роща;

б) основ іменників чоловічого й середнього родів м'якого варіанта на ***-jō**: сторожь, плачь, ножь, мечь, конь, поле, вѣплъ, вожь;

в) суфіксів присвійних прикметників **-jь-** ← ***-jō-**: "рославль, володимирь, пророчь, вьсеволожь;

г) суфіксів вищого ступеня порівняння прикметників **-jьш-**: хуже, ниже, вѣше;

г) дієслівних основ III класу: пишеши зна~ши;

д) дієприкметникових форм теперішнього часу активного стану, до складу яких входили суфікси іменних основ **-jō*, **-jā*: ст.-сл. неес@штъ, хвал#штъ, давньоукр. несучь, хвал"чь.

Крім того, **j* виникав унаслідок фонетичних змін при утворенні від дієслів IV класу з основами інфінітива й теперішнього часу на *-и-* форм 1-ої особи однини теперішнього часу: дружу, мочу, свѣчу, мажу, плачу, колю, творю, женю, люблю, давлю; форм імперфекта: любити – любл"хѹ, водити – вожахѹ, носити – ношажѹ; дієприкметників пасивного стану минулого часу: просити – прошенѹ, возити – воженѹ, ходити – хоженѹ.

У праіндоєвропейський період [**j*] стосовно попередніх приголосних залишався нейтральним і не впливав на їхню артикуляцію; пізніше, у праслов'янський період, у групах, які склалися з приголосного звука та [**j*], активно почали відбуватися процеси взаємної асиміляції. Ці зміни зумовили появу нових консонантних артикуляцій і нових співвідношень у системі фонем спільнослов'янської мови:

1) сполучення [**gj*], [**kj*], [**xj*] змінилися в шиплячі: [**žʲ*], [**čʲ*], [**šʲ*] → [*ж*], [*ч*], [*ш*]; задньоязикові під впливом [**j*] поступово пересувалися вперед, у сферу артикуляції палатальних приголосних; унаслідок чого вони самі палаталізувалися, а далі змінювалися на шиплячі; на наступному етапі відбувалася повна прогресивна асиміляція шиплячими звука [**j*] і виникнення довгих м'яких шиплячих (в одному звуковій реалізувалися дві однакові фонemi); на останньому етапі цього процесу шиплячі втратили свою довготу й перетворилися на звуки з однофонемним значенням (**storgjōs* → *сторожь*, **sekjā* → *чѣча*, **tixjā* → *тиша*). Наслідки зміни задньоязикових під впливом [**j*] у м'які шиплячі зберігають усі сучасні слов'янські мови; депалаталізація шиплячих відбувалася значно пізніше, не на спільнослов'янському ґрунті, а на ґрунті окремих слов'янських мов;

2) схожим був процес перетворення в шиплячі зубних приголосних, тільки в цьому випадку артикуляція звуків пересувалася назад: сполучення [**zj*], [**sj*] змінилися в довгі м'які шиплячі; на останньому етапі цього процесу шиплячі

втрачали свою довготу: [*žʹ], [*čʹ], [*šʹ] → [ж], [ч], [ш] (*mazjon → мажу, *nosja → ноша); їхня депалаталізація відбулася вже після розпаду спільнослов'янської мовної єдності;

3) сполучення [*dj], [*tj] в різних групах діалектів спільнослов'янської мови дали різні рефлекси: у російській мові маємо один рефлекс – [ж]; в українській і білоруській – два рефлекси – [дж] і [ж], причому африката [дж] збереглася непослідовно: в іменникових формах вона зазвичай спростилася (*межа, сажса, пряжа*, хоч південно-західним діалектам відома вимова *меджа, саджа, пряджа*). У південнослов'янській групі мов відбулися інші зміни: [*dj] перетворилося на [жд] (*vodjos → ст.-сл. âîæäü), [*tj] – на [шт] (ст.-сл. свѣшта). У західнослов'янських мовах сполученню [*dj] відповідають звуки [дз] і [з], а сполученню [*tj] – [ц] (польськ. *miedza*, чеськ. *svíce*). Наявність різних рефлексів [*dj], [*tj] у слов'янських мовах можна пояснити тим, що процес зміни цих сполучень, розпочавшись ще в спільнослов'янській мові, завершився вже тоді, коли цієї мови не існувало, а отже, у кожній із слов'янських мов цей процес ішов самостійним шляхом;

4) звук [*j], вступаючи в асимілятивну взаємодію, впливав не тільки на суміжний з ним приголосний; так, відбулася зміна звукосполучень (спочатку палаталізувалися звуки, сусідні з [*j], а далі й попередні приголосні цих груп); сполучення [*zgj] → [*ž:] → [ж:]; [*skj] → [*šč] → [шч]; [*zdj] → [*ždž] → [ждж]; [*stj] → [*šč] → [шч] (*vizgjon – *вижжу* (рос.), *piskjon → *пищу*, *jēzdjon → *їжджу*, *rostjā → *роща*);

5) звук [*j] у звукосполученнях [*rj], [*lj], [*nj] викликав палаталізацію постійно твердих сонорних, які, впливаючи далі на звук [*j], повністю асимілювали його, унаслідок чого виникли м'які подовжені звуки, які на наступному етапі розвитку втратили свою довготу: *bourjā → áqǫ", *voljā → âîë", *konjōs → êîiü; зміну звукосполучень [*rj], [*lj], [*nj] у м'які сонорні [*rʹ], [*lʹ], [*nʹ] успадкували всі сучасні слов'янські мови, але пізніше в окремих із них цю м'якість було втрачено взагалі або тільки в окремих позиціях (пор.: укр. *море* – *моря* – *морю*);

б) у сполученнях з губними [*j], асимілюючи попередній губний, викликав його палаталізацію, а далі й сам асимілювався ним. Але оскільки губні піддавалися палаталізації менше, ніж інші приголосні, то разом із втратою [*j] унаслідок його палаталізації після них виникав вторинний палатальний елемент, подібний до [*l]. У позиції на початку кореня цей елемент розвинувся в м'який приголосний [л'], тобто з'являвся епентетичний (вставний) [л'], відомий тепер усім слов'янським мовам: *bjudo → áěpǎî. У тих випадках, коли [*j] був суфіксом, рефлексі його в слов'янських мовах неоднакові: у східнослов'янських, сербській і хорватській мовах йому відповідає епентетичний [л']: *lubjon → ěpǎáěp, *zemja → çâîè", *lovja → ěîâè"; в інших слов'янських мовах епентетичний звук у таких позиціях відсутній, сліди його збережено лише в м'якості тих приголосних, після яких він стояв: польськ. *ziemia*, чеськ. *země*, слов. *zem*, в.-луж. і н.-луж. *zemja*. Можна припустити, що в західнослов'янських мовах вторинний палатальний елемент втратився на пізнішому етапі їх розвитку під впливом аналогічного вирівнювання морфемного складу слів.

Вплив [*j] на приголосні та групи приголосних у праслов'янській і давньоукраїнській мовах

- [*g] → [*ž'] → [ж']: ñòîðîæü
- [*kj] → [*č'] → [ч']: îèà÷ü
- [*xj] → [*š'] → [ш']: äîóà
- [*zj] → [*ž'] → [ж']: êîæà
- [*sj] → [*š'] → [ш']: îîøà
- [*dj] → [*dž'] → [дж'] (ж'): ñàæà
- [*tj] → [*č'] → [ч']: ñâh÷à
- [*rj] → [*r'] → [р']: îîð~
- [*lj] → [*l'] → [л']: âîè"
- [*nj] → [*n'] → [н']: êîîü
- [*bj] → [*bl'] → [бл']: ěpǎáěp
- [*vj] → [*vl'] → [вл']: ěîâè"
- [*mj] → [*ml'] → [мл']: çâîè"
- [*pj] → [*pl'] → [пл']: êîóîè"

[*zdj] → [*ž'dž'] → [ж'дж'] (ж'ж'): hææó

[*zgj] → [*ž'dž'] → [ж'дж'] (ж'ж'): áðûææó

[*stj] → [*š'č'] → [ш'ч']: îîóùà

[*skj] → [*š'č'] → [ш'ч']: îîóùó

Отже, унаслідок асиміляції приголосних з наступним [*j] на праслов'янському ґрунті з'явилися нові палатальні звуки: [ж], [ч], [ш] (перший випадок походження шиплячих); м'які [р'], [л'], [н']; протиставлення приголосних фонем стало здійснюватися не лише за диференційними ознаками місця й способу творення, а й за ознакою їхньої палатальності / непалатальності; виникли нові чергування приголосних: [г] // [ж] – *друг – дружю*, [к] // [ч] – *плакати – плачу*, [х] // [ш] – *сухий – суша*, [з] // [ж] – *мазати – мажу*, [с] // [ш] – *косити – кошу*, [д] // [дж] // [ж] – *водити – воджу, прядка – пряжа*, [т] // [ч] – *світити – свічка*, [р] // [р'] – *творити – творю*, [л] // [л'] – *колоти – колю*, [н] // [н'] – *клонити – клоню*, [б] // [бл'] – *любити – люблю*, [в] // [вл'] – *ловити – ловлю*, [п] // [пл'] – *капати – капля*, [м] // [мл'] – *земний – земля* та ін.

Крім того, почали відбуватися зміни в складоподілі слів: коли [*j] був нейтральним до попереднього приголосного, він належав з ним до різних складів: **zem-ja*; коли ж розпочався процес взаємної асиміляції, звук [*j], артикуляційно зближуючись із попереднім приголосним, утрачав здатність самостійно оформляти склад: **ze-m'ja*. Саме цей процес, імовірно, започаткував тенденцію до відкритого складу, яка пізніше оформилася як закон, спільний для всіх слов'янських мов. Нагадаємо сутність цього закону: звук меншого ступеня звучності займав місце ближче до початку складу, а більшого – ближче до кінця; голосні звуки як найбільш звучні містилися на кінці складу, творячи його межу (так звана висхідна звучність).

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Що вивчає історична (діахронічна) фонетика?
2. Який період в історії української мови є найдавнішим?
Як називалася мова цього періоду?

3. Які суттєві якісні ознаки були характерні для вокалізму спільноіндоевропейської мови? Що таке монофтонги і дифтонги?
4. Які приголосні спільноіндоевропейської мови могли утворювати склад?
5. Які суттєві кількісні ознаки були властиві вокалізму спільноіндоевропейської мови? Що таке квантитативна кореляція?
6. Складіть схему втрати квантитативної кореляції голосних-монофтонгів на праслов'янському (спільнослов'янському) ґрунті.
7. Що таке кількісні і якісні чергування голосних? Які чергування в праслов'янській мові було втрачено й чому?
8. У наведених прикладах визначте чергування голосних у коренях слів (кількісне або якісне), установіть спільноіндоевропейські відповідники звуків, що чергуються: *снсти* – *садити*, *зърґти* – *візирати*, *теку* – *потокіу*, *горґти* – *жаріу*.
9. Яка інтонація (звучність) була властива спільноіндоевропейським дифтонгам?
10. Який спільнослов'янський закон спричинив монофтонгізацію дифтонгів? Сформулюйте його.
11. Складіть схему зміни голосних-дифтонгів на праслов'янському ґрунті й у давньоукраїнській мові.
12. Визначте чергування в коренях слів, поясніть їх причини: *кую* – *ковати*, *плюю* – *плевати*, *дґт* – *доити*, *вити* – *розвои*.
13. Користуючись етимологічним словником, поясніть походження голосних: *братіу*, *слішати*, *миріу*, *вити*, *вілци*, *сґм*, *цґна*.
14. Як змінилися дифтонгічні сполучення голосний + сонорний *n, *m на праслов'янському ґрунті? Складіть схему цих змін.
15. Визначте чергування в коренях слів. Поясніть їх причини, відтворивши старослов'янські відповідники або праслов'янські архетипи: *жати* – *жьну*, *м"ти* –

мьну, жати – жьму, звукú – звонú, дуги – дúму.

16. Яким важливим процесом позначилося формування праслов'янського консонантизму? Який приголосний вплинув на ці зміни?
17. Наведіть приклади, де звук *j був складовим елементом суфіксів імен і дієслів.
18. Яка фонетична зміна зумовила палаталізацію приголосних під впливом *j?
19. Як називається м'який приголосний [*l'], що розвинувся після губних під впливом *j?
20. Поясніть причини, що зумовили виникнення м'яких приголосних. Відтворіть праслов'янські архетипи: сторожь, плачь, душа, кожа, ноша, сажа, свьча, море, воль", конь, любьлю, ловьл", земл", коупл", ьжьу, тьща, поущу.
21. Визначте чергування приголосних у коренях слів сучасної української мови. Поясніть їх історичні причини: сухий – суша, стерегти – сторож, плакати – плачу, платити – плачу, друг – дружьу, дух – душа, різати – рьжьу, писати – пишьу, колоти – кольу, пороти – порьу, гнати – гоньу, земний – земля, крапати – крапля, ловити – ловьлю, любити – любьлю, водити – вожу, секти – сьча.

Тема 3. Три перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових

1. I палаталізація.
2. II палаталізація.
3. III палаталізація.

Найдавніші звукові процеси в українській мові почали відбуватися ще до появи писемності. Ці звукові процеси умовно називають доісторичними.

Українська мова успадкувала характерні для праслов'янської мови закони – відкритого складу (цей закон діяв приблизно до XI ст.) і складового сингармонізму (в одному складі могли бути тільки звуки однорідної артикуляції). Порухення закону складового сингармонізму тягло за собою різні звукові зміни. До найсуттєвіших із таких змін належать перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових приголосних [*g], [*k], [*x]: перед голосними переднього ряду задньоязикові не могли зберегтися й перетворювалися на приголосні, здатні пом'якшуватися в той період мовного розвитку. Розрізняють кілька умов палаталізації задньоязикових.

I палаталізація – це перехід [*g], [*k], [*x] в [*ž'], [*č'], [*š'] перед голосними переднього ряду [*i] ← [*ī], [*ь] ← [*ī], [*ě] ← [*ē], [*e] ← [*ē], [*e] ← [*in], [*im], [*en], [*em]: *другъ – дружьба, молоко – молочный, страхъ – страшно* тощо. Це перехідне пом'якшення почало діяти ще в спільнослов'янській мові, його наслідки повністю зберегла українська мова, наявні вони й в усіх сучасних слов'янських мовах.

I перехідне пом'якшення задньоязикових

$$\left. \begin{array}{l} [*g] \rightarrow [*ž'] \rightarrow [ж'] \\ [*k] \rightarrow [*č'] \rightarrow [ч'] \\ [*x] \rightarrow [*š'] \rightarrow [ш'] \end{array} \right\} \text{ перед } *i (\grave{e}), *e (\acute{a}), *ь, *e (\#), \grave{a}), *ě (h)$$

Наприклад: $\grave{a} \grave{d} \acute{i} \acute{o} \grave{a} \grave{e} \grave{o} \grave{e} - [*g] \rightarrow [ж']$ перед \grave{e}

$\acute{a} \acute{a} \acute{i} \acute{a} - [*g] \rightarrow [ж']$ перед \acute{a}

$\grave{d} \grave{u} \acute{n} \grave{o} \grave{u} - [*k] \rightarrow [ч']$ перед \acute{u}

$\acute{i} \acute{o} \grave{e} \acute{a} \acute{i} \acute{o} \acute{a} - [*x] \rightarrow [ш']$ перед $\acute{a} \leftarrow *e$

$\acute{n} \acute{e} \acute{u} \acute{o} \acute{a} \acute{o} \acute{e} - [*x] \rightarrow [ш']$ перед $\acute{a} \leftarrow *ě (h) \leftarrow *ē$

Оскільки задньоязикові приголосні перед голосними заднього ряду не змінювалися, у спільнослов'янській мові виникло чергування задньоязикових із шиплячими, наслідки якого також зберігають усі сучасні слов'янські мови.

В українській мові, як і в інших слов'янських, приголосні [ж], [ч], [ш], що виникли на місці [*g], [*k], [*x] перед голосними переднього ряду, часто вживають і перед голосними заднього ряду та перед приголосними, що зумовлено пізнішими фонетичними процесами, наприклад, занепадом зредукованих (*ніжка* ← *ножька*, *страшно* ← *страшьно*) та іншими звуковими змінами: горѣти – жарь ([a] ← [*ē]).

В інших випадках задньоязикові приголосні не переходять у шиплячі перед голосними переднього ряду. Це може бути зумовлено двома причинами: 1) слово запозичене з неслов'янських мов тоді, коли закон першого перехідного пом'якшення вже перестав діяти (*герой*, *кефір*, *хімія*); 2) після задньоязикових стоїть звук [i], що значно пізніше розвинувся з [o] в новому закритому складі (*гіркий*, *кінь*, *тхір*).

II палаталізація відбувалася значно пізніше, хоча теж ще в спільнослов'янській мові. На думку О. Брюкнера, I перехідне пом'якшення розвинулося орієнтовно в IV – III ст. до н.е., а друге – у I ст. н.е. Т. Лер-Сплавінський друге перехідне пом'якшення відносить до II – IV ст. н.е., Ф. Філін – до III – IV ст. н.е.

II перехідне пом'якшення пов'язане з історією дифтонгів [*a□], [*o□], що на спільнослов'янському ґрунті дали два рефлeksi – [*ě] та [*i]. Ці голосні, як й інші голосні переднього ряду, вимагали пом'якшення приголосних, що стояли перед ними. Отже, на основі твердих приголосних [*g], [*k], [*x] утворилися м'які [*dz'], [*c'], [*s']. Пізніше афrikата [dz'] утратила проривний компонент і змінилися в приголосний [з'].

II перехідне пом'якшення задньоязикових

[*g] → [*z'] → [з'] [*k] → [*c'] → [ц'] [*x] → [*s'] → [с']	}	перед *ě (h), *i (è) ← *a□, *o□
---	---	---------------------------------

Наприклад: áâðâçh – [*g] → [з'] перед h ← *ě ← *o□

ïüöè – [*k] → [ц'] перед è ← *i ← *a□

ïâñðîîñè – [*x] → [с'] перед è ← *i ← *a□

Унаслідок II палаталізації в спільнослов'янській мові виникло чергування твердих задньоязикових [*g], [*k], [*x] з м'якими передньоязиковими [*z'], [*c'], [*s'], яке успадкувала й українська мова: *берегъ* – березĥ, *дъска* – дъсцĥ, *вълкъ* – вълци. Сучасна українська літературна мова зберегла це чергування перед закінченням, що розвинулося з колишнього [h]: *книга* – *книзі*, *берег* – *на березі* та ін. Перед закінченням на місці колишнього [*i] під впливом інших форм українська літературна мова втратила це чергування: *береги*, *вовки* (виняток *друзі*); південно-західні говірки української мови зубні в називному відмінку множини зберігають: *пастуси*, *вовци* та ін.

Наслідки II перехідного пом'якшення можна простежити у відмінкових формах іменників I типу відмінювання з основою на *-ā – твердий варіант: *нозĥ*, *руцĥ*, *моуcĥ* (Д. – М.в. однини, Н. – З. – Кл.в. двоїни); II типу відмінювання з основою на *-ǫ – твердий варіант: *березĥ*, *вълцĥ*, *пастуcĥ* (М.в. однини); *берези*, *вълци*, *пастуси* (Н.в. множини); *березĥxú*, *вълцĥxú*, *пастуcĥxú* (М.в. множини); в особових формах дієслів наказового способу: *лúзи*, *пъци* (II особа однини); *лúzhmú*, *пъцĥmú* (I особа множини); *лúzhте*, *пъцĥте* (II особа множини); *лúzhvĥ*, *пъцĥvĥ* (I особа двоїни); *лúzhта*, *пъцĥта* (II особа двоїни).

III палаталізація – це перехід задньоязикових [*g], [*k], [*x] у [*z'], [*c'], [*s']. Умови, що викликають його, досі остаточно не з'ясовано. Воно можливе тільки після голосних переднього ряду [*i], [*ь], [*e] та після пом'якшеного складотворчого [*r']: *овьцѣ* (з **овька*), *отьць* (з **отькъ*), *лице* (давньоукр. *ликъ*), *мърцати* (**mьrkъti*). Тобто III палаталізація, на відміну від I та II, – це прогресивна асиміляція: попередній голосний впливає на наступний приголосний.

III перехідне пом'якшення задньоязикових

[*g] → [*z'] → [z'] [*k] → [*c'] → [c'] [*x] → [*s'] → [s']	}	після *i (è), *ь, *e (#, à) та *□ (рь = ьр)
---	---	---

Наприклад: èèöâ – [*k] → [c'] після è

âÿñǎ [*ch] → [c'] після ь

éúí " çü [*g] → [z'] після 'à ← *e (#)

äyðçàòè [*g] → [з'] після ьр ← *□'

Це пом'якшення відбувалося непослідовно: за однакових умов задньоязикові могли змінюватися або ні. І. Бодуен де Куртене пов'язує це явище з місцем наголосу в слові: задньоязикові змінювалися лише в тому випадку, коли вони належали до наголошеного складу. Інші вчені (О. Шахматов, М. Трубецької, Т. Лер-Сплавінський) висували гіпотезу, що III палаталізація може відбуватися лише перед нелабіалізованим звуком.

Суперечності в трактуванні фонетичних умов і змісту III палаталізації зумовили й неоднакове визначення її хронології. Одні лінгвісти (І. Бодуен де Куртене, Л. Булаховський, О. Шахматов) висувують припущення, що III перехідне пом'якшення відбувалося одночасно з II і викликане й традиційними умовами, й аналогією до II палаталізації. Інші (Т. Ільїнський, М. Трубецької) вважали, що III палаталізація відбувалася раніше, ніж II. Найбільш вірогідною є думка В. Ягича, О. Беліча, А. Селіщева, С. Бернштейна, які вважали, що III палаталізація була пізніше, ніж II. На користь цієї тези свідчить той факт, що серед звуків, після яких відбувалося III перехідне пом'якшення, є пом'якшений складотворчий [□'], а він розвинувся пізніше, ніж відбулася монофтонгізація дифтонга [*а□] в [*ě] та [*i] (умови II палаталізації).

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Який спільнослов'янський закон зумовив I та II перехідні пом'якшення задньоязикових? Сформулюйте його.
2. Що таке I палаталізація задньоязикових? Складіть схему цієї звукової зміни. Які нові приголосні утворилися в спільнослов'янській мові?
3. Поясніть історичні причини появи шиплячих на місці задньоязикових: друже, горошкú, ножька, чии, вілче, можеши, пророче, кричати, страшньнú, ручька.

4. Поясніть походження шиплячих у словах сучасної української мови: *дружба, молочний, слухний, жар, мовчати, жаба, чарка*.
5. Чому в наведених прикладах відсутній перехід [г], [к], [х] в [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду: *герой, кефір, хімія, Кирило, гідра, кит, кіт, гіркий, кінь, тхір?*
6. Згрупуйте у дві колонки: 1) приклади, що ілюструють вплив *j; 2) приклади, що ілюструють I палаталізацію: *чѣто, дѣшати, свѣча, ноша, дажь, грѣшьнѣи, чьрнѣ, сторожь, суша, дружьба*.
7. Поясніть історичні причини чергування [г], [к], [х] з [ж], [ч], [ш] у сучасній українській літературній мові. Відтворіть давньоукраїнські відповідники: *вовк – вовчий, крик – кричати, вік – вічний, грѣх – грѣшний, сухий – сушити, друг – дружити, чоловік – чоловіче, замовкнути – мовчати, лягати – лежати*.
8. Охарактеризуйте II перехідне пом'якшення задньоязикових. Як воно пов'язане із законом відкритого складу? Складіть схему цієї звукової зміни.
9. Що є спільного між II та I палаталізаціями?
10. У яких відмінкових формах іменників та особових формах дієслова можна простежити наслідки II перехідного пом'якшення?
11. Поясніть походження [з], [ц], [с] на місці [г], [к], [х]: *дроззи, гороси, нозѣ, ции, дѣлзи, вѣлци, душ, лѣзѣ, пастоуси, помози, пророци, страси*.
12. Поясніть історичні причини чергувань [г], [к], [х] із [з], [ц], [с] у сучасній українській мові: *книга – книзі, рука – руці, вухо – у вусі, берег – на березі, страх – у страсі, вовк – вовци (діал.), птах – птаси (діал.), порох – у поросі, дорога – дорозі, око – в оці*.
13. Охарактеризуйте III перехідне пом'якшення. Чим воно відрізняється від II? Складіть схему цієї звукової зміни.

14. Іменем якого науковця названо закон III палаталізації і чому?
15. Наведіть приклади фонетичної непослідовності III перехідного пом'якшення.
16. Поясніть історичні причини появи свистячих на місці задньоязикових: стьза, кін"зь, сізьрцати, польза, лице, нарицати, тельць, чьрница.
17. Згрупуйте у дві колонки: 1) приклади, що ілюструють II палаталізацію; 2) приклади, що ілюструють III палаталізацію: ученица, кін"зь, жьзи, мьрцати, пьци, вьньць, скуць, отьць, пророць, розь, польза.
18. Поясніть історичні причини чергувань [г], [к] із [з], [ц] у сучасній українській літературній мові: княгиня – князь, вінок – вінець, робітник – робітниця.

Тема 4. Перебудова фонологічної системи протоукраїнської та давньоукраїнської мови дописемного періоду (VIII – початок X ст.)

1. Перебудова вокалізму.
2. Зміни в консонантизмі.

Система вокалізму протоукраїнської (сукупності говірок – предків української мови) успадкувала від спільнослов'янської мови 11 голосних фонем: п'ять голосних переднього ряду – і, е, ё, ь, а; одну голосну середнього ряду – у (ы); п'ять голосних заднього ряду – и, о, ъ, □, а. З них чотири голосні фонemi були високого піднесення – і, у (ы), и, □; п'ять голосних середнього – е, ь, ё, ъ, о; дві голосні низького піднесення – а, а.

і	у	и, □
ё, ь, е		ъ, о,
а		а

Серед названих 11 фонем для двох фонем (а та □), що розвинулися відповідно з праслов'янських *ę та *□ мові, був

характерний назальний (носовий) тембр. Як відомо, відкриття носових належить російському ученому О. Востокову, наявність назальних у так званій давньоруській мові довів П. Лавровський. Наприкінці IX – на початку X ст. відбувся процес деназалізації носових (утрата носового тембру) і вони змінилися на голосні чистої ротової артикуляції: □ → ä, □ → у, наприклад, *des□ть* → *desätъ*, *d□бъ* → *dubъ*. Отже, така рефлексія носових зумовлена тим, що, як зауважує О. Ткаченко в енциклопедії „Українська мова”, „говірки – предки української й російської мов мали в цей час два носові голосні – *ц (у носове з праслов’янського □ носового) і *а (а носове з пом’якшенням попереднього приголосного або після – з праслов’янського є носового)...” Деназалізація відбулася в усіх слов’янських мовах, крім польської. Українська мова зберігає чергування, зумовлені деназалізацією носових:

a – н – ин ← *a – њн – њн* ← **ę – њн – њн* (*почати – почну – починати*);

a – м – им ← *a – њт – њт* ← **ę – њт – њт* (*жати – жму – зажимати*);

a – ен ← *a – ен* ← **ę – ен* (*ім’я – імені*);

a – м ← *a – њт* ← **ę – њт* (*взяти – візьму*);

у – м – им ← □ – њт – њт ← *□ – њт – њт (*дути – дму – надимати*).

Отже, з колишніх 11 голосних фонем спільнослов’янської мови в давньоукраїнській мові дописемної доби утворилося 10 голосних: п’ять голосних переднього ряду – і, ě, е, њ, ä; одна голосна середнього ряду – у; чотири голосні заднього ряду – и, њ, о, а.

і	у	и
ě, њ, е		ъ, о
ä		а

Важливі зміни відбувалися також у консонантизмі давньоукраїнської мови дописемного періоду. Система приголосних у той час складалася з 25 фонем. На відміну від сучасної української літературної мови, губних було лише чотири: /в/, /р/, /w/, /m/. Причому фонема /w/ за артикуляцією

наближалася до [y] [Див.: 36, с. 111]. Така артикуляція цієї фонемі вже після занепаду редукованих голосних призведе до появи нового голосного звука [ŷ] у позиції після голосного перед наступним приголосним $\text{ïðàâüä} \rightarrow$ [праўда]. Губно-зубна фонема /ф/ в українській мові з'явилася вже в писемний період, вона засвоєна з грецької мови: $\delta\acute{\epsilon}\acute{\iota}\epsilon\acute{\epsilon}\acute{\upsilon}$, Фома, порфіра тощо.

Імовірно, ще в спільнослов'янській мові розпочався перехід [*g] \rightarrow [*h], що зумовив появу в консонантизмі української мови нової фарингальної (глоткової) фонемі. Цей перехід охопив, щоправда, не всі діалекти праслов'янської мови, а лише ті, на основі яких сформувалися українська, чеська, словацька, верхньолужицька, білоруська мови, а також північнословенські та південноросійські говірки. Хронологічно це явище відбувалося, напевно, айд час трансформації діалектів праслов'янської мови (VI – VII ст.). Як зауважує О. Царук у монографії „Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри”, появу звука [*h], на думку В. Абаєва, цілком справедливо можна розглядати як „внесок скіфо-сарматської мови, якій здавна властива ця фонема” [Цит за: 53, с. 5].

Перехід [*g] в [*h] відбувався в такий спосіб: [*g] \rightarrow [*ɣ] \rightarrow [*h]. Отже, звук [*ɣ] розвинувся з [*g] унаслідок втрати останнім змикання при його артикуляції, а пересунення назад місця творення задньоязикового [*ɣ] зумовило виникнення фарингального [*h]. Про те, що фарингальний [*h] розвинувся ще в дописемний період розвитку давньоукраїнської мови, свідчать найдавніші давньоукраїнські писемні пам'ятки, у яких цей звук позначають буквою х, що на письмі передає фрикативну вимову, наприклад, $\acute{\epsilon}\acute{\upsilon}\acute{\iota}\zeta\acute{\delta}\acute{\upsilon}\div\acute{\epsilon}\acute{\epsilon}$ (Ізб. 1073) замість $\acute{\epsilon}\acute{\upsilon}\acute{\iota}\zeta\acute{\alpha}\acute{\upsilon}\div\acute{\epsilon}\acute{\epsilon}$. Отже, написання літери х замість г у цій пам'ятці засвідчує притаманну давньоукраїнському переписувачеві фрикативну вимову приголосного.

Свідченням фрикативної вимови приголосного на місці давнього [*g] є також пропуск на письмі літери на його позначення. Це надпис 1063 р. кириличними літерами $\acute{\Lambda}\acute{\iota}\acute{\alpha}\acute{\delta}\acute{\upsilon}\acute{\epsilon}\acute{\iota}\acute{\alpha}$, поставлений французькою королевою, дочкою князя

Ярослава Мудрого, на грамоті, написаній латинською мовою, замість Anna regina або Agna regina.

Ю. Шевельов у своїй класичній праці „Історична фонологія української мови” спірантизацію [*g] відносить до більш пізніх часів: „...після занепаду слабких ерів (тобто не раніше, ніж 1050 р.” [54, с. 445].

Імовірно, що перехід [*g] → [*h] є тривалим процесом, що розпочався ще в пізньопраслов'янську добу, а остаточно завершився в період розвитку окремих слов'янських мов. Наявність фарингальної фонемі /h/ є основною маркувальною ознакою української мови і споріднює її з чеською, словацькою, верхньолужицькою мовами, тобто мовами антської підгрупи.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Складіть таблицю голосних протоукраїнської мови. Дайте артикуляційну характеристику цих голосних.
2. Чим відрізняються голосні ą та □ від голосних a та u? На місці яких спільнослов'янських голосних утворилися голосні ą та □?
3. Як можна пояснити зміну спільнослов'янських *□, *□ на ä, u в давньоукраїнській мові?
4. Установіть історичні причини чергувань голосних [a], [y] зі сполученнями голосний + сонорний [h], [m]. Відтворіть протоукраїнські форми та праслов'янські архетипи:
м"ти – мьну – розминати
жати – жьму – с'ужимати
путо – опона
пам"ть – помьнити – поминати
звонú – звукú
дути – дúму – дúмú
5. Складіть таблицю голосних давньоукраїнської мови. Дайте артикуляційну характеристику цих голосних. Як якісно й кількісно змінився вокалізм давньоукраїнської мови дописемної доби?

6. Скільки губних успадкувала давньоукраїнська мова? Назвіть їх. Яка артикуляція була властива /w/, якщо за вимовою вона могла наблизитися до [y]?
7. Розкажіть про перехід [*g] в [*h].
8. Як пояснює В. Абаєв появу [*h] в слов'янських мовах?
9. Як давньоукраїнські пам'ятки відбивали фарингальний [*h]?
10. Яким часом датує перехід [*g] в [*h] Ю. Шевельов?
11. З якими слов'янськими мовами споріднює українську наявність фарингальної фонемі [h]?

Тема 5. Звукові зміни давньоукраїнської мови писемного періоду (X – XIII ст.)

1. Фонетична система давньоукраїнської мови кінця X – початку XI ст. (голосні, приголосні).
2. Історія зредукованих:
 - а) слабка й сильна позиції зредукованих;
 - б) процес занепаду зредукованих і відбиття його в давньоукраїнських пам'ятках;
 - в) доля сполучень зредукованих [ъ] та [ь] із сонорними [р], [л];
 - г) зредуковані голосні [ы] та [ѡ].

Давньоукраїнський вокалізм кінця X – початку XI ст. нараховував 10 голосних (п'ять переднього ряду і п'ять непереднього ряду):

и	û	оу
h, e, ь		ú, о
ä		а

Сім голосних були нормальної довготи: [è], [â], [à], [îy], [û], [î], [ä], два зредуковані [ь], [ú] й один дифтонг – [h], який вимовлявся як [ѡ]. Таку його вимову подекуди зберігає наголошений вокалізм північного наріччя української мови, порівняйте: [дѡд] ← ähăú, [лѡс] ← ëhñú тощо.

Система приголосних, як уже було зауважено, у писемний період поповнилася губно-зубним глухим фрикативним [ф], який був нявний лише в книжних словах, в основному запозичених з грецької мови. У кириличному алфавіті для його позначення використовували дві літери – ѿ – ферть і ф – фіта, наприклад, фѣлософа, Фока (Ізб., 1076), Феологу (Є.О. Остр. Єв., 1056 – 1057) Феодорѹ (Ізб., 1076) тощо.

Оскільки цей звук був чужим для українців, то вони заміняли його або іншими звуками, або звукосполученнями: Ѡодорѹ (Руська грамота, 1370), Їрокопѹ (грамота, 1375), Ѡведорѹ (Луцька город. кн., 1567) тощо. Порівняйте також сучасні відповідники в українській і російській мовах: *Пилип – Филипп, Панас – Афанасий, Хима – Ефимия, Охрім – Ефрем, Векла, Текля – Фекла, квасоля – фасоль, картопля – картофель* та ін. Більш широке вживання цього звука в російській мові зумовлено тим, що вона успадкувала від спільнослов'янської мови губно-зубну фонему /v/, яка після занепаду зредукованих стала піддаватися оглушенню й реалізуватися у звукові [ф]: Ѡравѹкѹ → [трафкѹ], ёюбѹвѹ → [л'убѹф'] тощо. Тобто в російській мові генетично не існує артикуляційних перешкод для засвоєння цього звука, на відміну від української мови, де такі перешкоди наявні.

Важливою ознакою давньоукраїнського вокалізму кінця X – початку XI ст. була наявність у ньому голосних неповного творення, або редукованих (зредукованих) голосних [ú], [ü], успадкованих від праслов'янської мови. У сучасних слов'янських мовах їх немає. В одних позиціях вони перетворилися на голосні повного творення, а в інших – занепали, повністю зредукувалися. Остаточо не визначено хронологію цього явища, але більшість учених схиляється до думки, що це почало відбуватися наприкінці XI – на початку XII ст. Отже, зредуковані [ú] та [ü] не в усіх позиціях мали однакову звучність і тривалість. Розрізняють дві позиції зредукованих – слабку й сильну. У слабкій позиції голосні [ú] та [ü] вимовлялися з меншою звучністю й тривалістю, наближаючись до нульової артикуляції, але остаточно не зливаючись з нею.

Редуковані [ú] та [ü] були слабкими:

1) в абсолютному кінці слова: âîëü, êîíü;

2) перед наступним складом з голосним повного творення: ñääüêà, îðàâüää;

3) перед наступним складом з редукованими [ú] та [ü] в сильній позиції: æüíüöüüü.

У сильній позиції голосні [ú] та [ü] вимовлялися з більшою звучністю й тривалістю, наближаючись до артикуляції голосних повного творення [o] та [e], але остаточно не зливаючись з нею.

Сильною позиція зредукованих була:

1) у складі під наголосом: ñúðíouðè, òüüà;

2) перед складом із зредукованим слабким: ёрáúâü, тúчьнú;

3) перед сонорними [p], [л], за якими стояв інший приголосний звук: âüðêî, âüðáà.

У слабкій позиції давньоукраїнська мова редуковані голосні втратила: столú → *стол*, дúва → *два*, печь → *печ*, тобто відбувся їх занепад. У сильній позиції зредуковані голосні вокалізувалися в голосні повного творення – [ú] в [o], [ü] в [e]: ñúíú → *сон*, пальць → *палець*, âüðáà → *верба*.

Процес занепаду редукованих давньоукраїнської мови фіксують з другої половини XI ст. спочатку в першому складі: кн#зь (Напис на Тмутороканському камені, 1068), кн#з# (Ізб., 1073), книги, двѣ (Ізб., 1076), кто, мнѣ (Є.Арх., 1092).

У середніх складах занепад фіксують з другої половини XII ст.: послати, прилѣжно (Усп. зб., XII – XIII ст.), пожни, божница (Вкл. Варлаама, 1192).

Давньоукраїнська писемна традиція не відбиває занепад [ú] та [ü] в абсолютному кінці слова, тому що при тодішньому нероздільному написанні слів літери ú, ü ставали показниками межі слова, ознакою його закінчення.

Процес прояснення відбувався приблизно одночасно із процесом занепаду. Окремі випадки змін зредукованих ú, ü зафіксовано вже з Ізборнику Святослава (1073 р.), у Добриловому Євангелії (1164 р.) цих прикладів значно більше.

Занепад і прояснення зредукованих були процесами довготривалими. Закінчилися вони в основному в II половині XIII ст. О. Потебня вважав, що голосні [ú], [ÿ] в окремих позиціях вимовляли ще в XIII – XIV ст. і навіть пізніше. О. Соболевський, навпаки, відносив занепад зредукованих до значно ранішого періоду – II половини XI ст.

У сполученні з плавними [р], [л] зміни зредукованих ú, ÿ мали деякі особливості. Як уже було зазначено, ú, ÿ перед плавними [р], [л], за якими стояв інший приголосний, прояснилися, перейшовши в [о], [е]. Плавні в цьому випадку втрачали свою складотворчу властивість. Водночас, писемні пам'ятки XII – XIV ст. свідчать, що давні сполуки -úð-, -úë-, -ÿð-, -ÿë- могли змінюватися в повноголосні -оро-, -оло-, -ере-, -еле- (за визначенням О. Потебні, так зване „друге повноголосся”). Це повноголосся розвивалося в тих випадках, коли після плавних [р], [л] стояв приголосний, за яким ішов зредукований у слабкій позиції òüðíú → *терен*: після занепаду зредукованого плавні набували складотворчої властивості, а потім, утрачаючи її, розвивали після себе голосний звук. Явище другого повноголосся в сучасних східнослов'янських мовах розвинулося лише в окремих словах або в окремих діалектах (укр. *терен, толок*; рос. *умереть, тереть, веревка, золовка, бестолочь* та ін.).

Отже, друге повноголосся, як і перше (що відбувалося під час дії спільнослов'янського закону відкритого складу: *борода, голова, берег, молоко* тощо), зумовлене генетичною складотворчою властивістю сонорних [р] і [л]. Щоправда, друге повноголосся охопило менший ареал української мови, тоді як перше є однією з класифікаційних фонетичних її рис.

Зредуковані ú, ÿ після плавних [р], [л] у сильній позиції, як і після інших приголосних, змінилися на голосні повного творення: ãëúðúêà → *глотка*, êðúâú → *кров*, áðúâи → *брови*. У слабких позиціях зредуковані занепали, а сонорні набули складотворчої властивості, що зумовило появу після них нового голосного звука [и]. Такі зміни призвели до появи якісно нових чергувань в українській мові – чергувань фонемних сполучень /ро/, /ло/, /ре/, /ле/ з /ри/, /ли/: *кров – кривавий, глотка – глитати*,

бренькати – *бриніти* тощо. Щоправда, таку закономірність може бути порушено дією аналогії. Так, в іменнику *блоха* сполука *-ло-* розвинулася незакономірно, оскільки редукований після сонорного перебував у слабкій позиції (порівняйте: *áľúxà* → *блиха*), але в цьому випадку подіяла граматична аналогія до форми називного відмінка множини *áľúxû* → *блохи*, де редукований закономірно вокалізувався, бо перебував у позиції під наголосом. Результатом граматичної аналогії є сучасне написання *хрестити*, *хрещений*, а не *христити*, *хрищений*, яке було б більш правильним, оскільки редукований [ь] після сонорного [р] перебував у слабкій позиції: *кръстити*, *кръщенѣи*.

Ще в дописемний період [ú] та [ü], знаходячись перед звуками [j] та [□], змінилися в голосні високого підняття [ы] та [□], уподібнившись їм за місцем творення. На відміну від [û] та [и] нормальної довготи, їхня тривалість була менша. У давньоукраїнській мові на письмі їх позначали літерами *û* та *è*: *новѣи*, *мѣю*, *лию*, *синиѣи*.

Зредуковані [ы] та [□] були не самостійними фонемами, а позиційними варіантами [ú] та [ü], про що свідчить їх позначення на письмі літерами *ú*, *ü*: *велич#нь#, житъ "* (Ізб., 1076) тощо.

Як і зредуковані голосні [ú] та [ü], голосні [ы] та [□] мали слабку та сильну позицію в слові.

Слабкою була, щоправда, лише позиція редукованого [□] перед складом з [j], за яким був голосний повного творення: *жити~*, *крѣвию*. У слабкій позиції [□] занепав і став дорівнювати нулю звука: *житѣје* → *жит'је*, *лѣју* → *л'ју*. Порівняйте із сучасною українською мовою: *життя*, *ллю*.

Сильною була позиція редукованих [ы] та [□]:

- під наголосом: *крѣю*, *è "*;
- перед складом з *è* [jü] → *ї*: *добрѣи*, *синиѣи*.

У сильній позиції [ы] та [□] в українській мові закономірно вокалізувалися в голосний [и]: *крию*, *шия*, *добрий*; голосний [і] на місці [□] зберегтися не міг і є результатом не фонетичних змін, а діяння аналогії, наприклад, *синій*.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Складіть таблицю голосних давньоукраїнської мови кінця X – початку XI ст. Дайте артикуляційну характеристику цих голосних.
2. Як вимовлявся голосний [□]? Говірки якого наріччя сучасної української мови зберігають таку його вимову?
3. Який приголосний поповнив систему консонантизму давньоукраїнської мови писемного періоду? Як можна пояснити його появу? Які букви кирилиці використовували для його передачі?
4. Чим можна пояснити явище субституції звука [ф] в українській мові?
5. Які голосні давньоукраїнської мови були голосними повного творення?
6. Які голосні й чому були редукованими або голосними неповного творення?
7. Коли позиція редукованих [ú], [ü] була слабкою?
8. Коли позиція редукованих [ú], [ü] була сильною?
9. З якої частини слова (початку чи абсолютного кінця) слід визначати позицію редукованих?
10. Визначте позицію редукованих [ú], [ü] у словах, позначивши сильну знаком + (плюс), а слабку знаком – (мінус): чьстьн́у, с́узівати, т́учьн́у, вһрън́у, т́уп́ут́у, льстьць, жьньнць, с́убьрати, с́итьниќу, т́ун́уќу, дьньх́у, вершина, в́улчица.
11. Що сталося з редукованими [ú], [ü] в слабкій і сильній позиціях?
12. З якого часу писемні пам'ятки фіксують занепад редукованих [ú], [ü] у першому складі та в середніх складах?
13. Чому давньоукраїнська писемна традиція не відбиває занепад [ú], [ü] в абсолютному кінці слова?
14. Висвітліть погляди О. Потебні та О. Соболевського на хронологію занепаду й прояснення [ú], [ü].

15. Що таке друге повноголосся? Чим воно відрізняється від першого? Що спільного між першим і другим повноголоссям?
16. Згрупуйте у дві колонки: у першу – приклади з I повноголоссям, у другу – з II повноголоссям: *молоко*, *молонья* (діал.), *терен*, *берег*, *джолонка* (діал.), *полон*, *серета*, *черег* (діал.).
17. З'ясуйте історичні причини чергувань фонемних сполучень /po/, /lo/, /pe/ з /pi/, /li/. Відтворіть давньоукраїнські відповідники: *глотка* – *глитати*, *дрож* – *дрижати*, *кров* – *кривавий*, *бренькати* – *бриніти*, *грому* (Р.в. одн.) – *гриміти*.
18. Чому в сучасній українській літературній мові узвичаїлася сполука -ло- в іменнику *блоха* ← блі́ха?
19. Чим можна пояснити збереження на письмі сполуки -ре- в словах *хрестити*, *хрещений*?
20. Охарактеризуйте редуковані [ы], [□]. Коли позиція цих голосних була слабкою, а коли сильною?
21. Згрупуйте у дві колонки: у першу – приклади із сильною позицією [ы], [□], у другу – зі слабкою: *добру́и*, *оружи́~*, *крівію*, *бити* – *бію*, *гости*, *сини*, *гости́~*, *зіл'ї*, *льстию*, *міти* – *мію*, *жити́~*, *ши"*, *учени́~*, *кріти* – *крію*.

Тема 6. Творення фонологічної системи української сучасного типу

1. Перебудова структури складу.
2. Наслідки занепаду зредукованих у системі голосних:
 - а) чергування [o], [e] з нульовою фонемою;
 - б) подовження голосних [o], [e]. Перехід [o], [e] в [i].
Рефлексія h;
 - в) розвиток приставного [i].
3. Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних:
 - а) спрощення приголосних; вставні приголосні [д] і [т];

- б) асиміляція приголосних;
 - в) дисиміляція приголосних;
 - г) депалаталізація приголосних.
4. Інші звукові зміни.

Занепад зредукованих у фонологічній системі давньоукраїнської мови зумовив припинення дії спільнослов'янського закону відкритого складу й розташування звуків у складі за висхідною звучністю.

У структурі складу відбувалися кількісні і якісні зміни. Кількісні зміни призвели до зменшення кількості складів у слові, наприклад: пра-вь-да → *прав-да*, шь-вь-ць → *швець*. Результатом якісних змін стала поява нових закритих складів, порівняйте: сѹ-нѹ – два склади відкриті і *сон* – один склад *закритий*, жь-нь-ць – три склади відкриті і *жнець* – один склад *закритий*, сто-лѹ – два склади відкриті і *стіл* – один склад *закритий* тощо.

Отже, занепад зредукованих спричинив суттєві зміни в структурі складу, що вплинули також і на інші фонетичні процеси у вокалізмі й консонантизмі української мови.

Уже в давньоукраїнській мові розвинулися нові, або секундарні (від лат. *secundus* – другий) [o], [e] як наслідки вокалізації сильних [ú], [ü], наприклад: *соння* ← сѹтънь", *сон* ← сѹнѹ, *пісок* ← пѣсѹкѹ, *овес* ← овьсѹ, *орел* ← орьлѹ, *палець* ← пальць.

У різних формах того самого слова або в спільнокоренових словах зредуковані [ú] та [ü] могли бути і в сильній, і в слабкій позиціях, у сильній позиції вони переходили в [o], [e], а в слабкій занепадали, що зумовлювало розвиток чергування секундарних /o/, /e/ з нульовою фонемою: *сон* – *снѹ* (← сѹнѹ – сѹна), *день* – *дня* (← дьнь – дьн"). Ці секундарні, або вторинні [o] та [e], що чергуються з нулем звука, прийнято називати **випадними голосними**.

Щоправда, закономірності чергувань /o/, /e/ з нульовою фонемою можуть бути порушені внаслідок впливу аналогії.

Так, унаслідок аналогії до називного відмінка й пересунення наголосу з флексії на основу (корінь) не виникло чергування в словах типу *лоб* – *лоба* (← лѹбѹ – лѹба), *мох* – *моху* (← мѹхѹ – мѹха), *рот* – *рота* (← рѹтѹ – рѹта), *лев* – *лева* (← львѹ – льва). У російській мові чергування /o/, /e/ з нульовою фонемою є цілком закономірними: *лоб* – *лба*, *мох* – *мха*, *рот* – *рта*, *лев* – *льва*.

Порушення фонетичних закономірностей чергувань спостерігаємо також у топонімах, назвах міст, де в називному відмінку однини закономірно розвинувся випадний [e]: *Куреск, Пинеск, Смоленеск*, таке явище фіксують і давньоукраїнські пам'ятки: Пинеску́, Случеску́, Смоленеску́ (ПВЛ). Однак за аналогією до непрямих відмінків, де зредукований [ь] у суфіксі перебував у слабкій позиції (Бужьска, Курьска, Смоленьска), секундарний [e] втратився й у формі називного відмінка.

Фонетично незакономірним є також чергування [e] з нулем звука у формах іменника *засць – зайця*. У давньоукраїнській мові цей іменник мав суфікс *-а-*: *за"ць*. Форми *заяць, заяці* відомі також деяким сучасним говіркам південно-західного наріччя. За аналогією до іменників із суфіксом *-ець' – отця* (← *отъць – отьца*), *хлопець – хлопця* (← *хлопъць – хлопъца*), у якому голосний [e] випадний, слово *засць* теж стали вживати з цим суфіксом: [зајаць] → [зајац'] → [зајец'] – [заїц'а].

Українські пам'ятки доволі часто відбивають чергування випадних [o], [e] з нулем звука: *гривену – гривна* (ПР, 1282), *зоветс" – прозвас"* (ПВЛ), *овесу – вовса* (Р. гр., 1386 – 1418).

У давньоукраїнській мові, крім випадних, також розвинулися **вставні секундарні** [o], [e] перед сонорними [p], [л], [м], [н], за якими стояв зредукований у слабкій позиції. Поява вставних, отже, є результатом компенсаційної звучності сонорних, оскільки сила голосу, що припадала на зредукований, компенсувалася у звучності сонорного, а пізніше перед ним виділявся голосний [o] або [e]: *огнь → вогонь*, *земль → земель*. У тих формах, де після сонорних знаходилися голосні нормальної довготи, вставні [o], [e] не розвинулися, унаслідок чого виникло нове чергування [o], [e] з нулем звука: *вогонь – вогню, сосон – сосна, земель – земля, бобер – бобра*.

У словах книжного походження та запозиченнях з неслов'янських мов вставні голосні перед сонорними відсутні: *мисль, паросль, метр, Олександр*.

Українські пам'ятки чергування вставних [o], [e] з нулем звука відбивають доволі часто: земли – земель (П. гр., 1393).

Отже, чергування вставних /o/, /e/ з нульовою фонемою теж зумовлене занепадом зредукованих, хоча ці секундарні [o], [e] не розвивалися безпосередньо із зредукованих [ú] та [ü] і, на відміну від випадних, їх розвиток відбувався лише наприкінці основ.

Занепад зредукованих [ú] та [ü] у наступному складі після складу з етимологічними [o], [e] зумовив **компенсаційне подовження** останніх у новоутвореному закритому складі. Тобто сила голосу, що припадала на слабкий редукований, який далі зазнавав занепаду, компенсувалася довготою етимологічних [ō], [ē]: волú → вōл, печь → пēч.

Подовження етимологічного [e] давньоукраїнські пам'ятки фіксують ще з другої половини XII ст. написанням так званого нового h: камhнь~ (Нап., 1161), ремhнь (Є. Добр., 1164), оу÷hнь~ (Є. Гал., 1283). Подовження етимологічного [o] писемні пам'ятки засвідчують починаючи з XIII ст. написанням двох літер o: воовьц# (Є. Гал., 1266 – 1301), воотц" (Є. Пол., 1307).

Отже, компенсаційне подовження етимологічних [o], [e] стало першим етапом переходу цих голосних у новий секундарний голосний [i]. Наступним етапом, імовірно, став перехід [ō], [ē] в дифтонги різного типу: [□], [y e], [y и], [y i], [□], наприклад, вōл → вy ил, пēч → п□ч. Дифтонги на місці етимологічних [o], [e] наявні в системі наголошеного вокалізму сучасного північного наріччя української мови, наприклад: [ст□л], [сту ел], [сту ил], [сту іл], [п□ч], [ш□ст']. Наступним етапом після дифтонгізації, що підтверджують більшість говірок української мови, став етап монофтонгізації цих дифтонгів у голосний [i], причому цей процес іноді, імовірно, супроводжувала попередня лабіалізація з подальшою делабіалізацією: [вy ил] → вил, [п□ч] → пич.

Українські пам'ятки засвідчують голосний [i] на місці [e], після якого знаходився [ь], починаючи з другої половини XIV ст. написанням літери è замість â: шистьдес#тú (Р. гр., 1359), шистьцятото (Р. гр., 1366). Поодинокими прикладами

українські пам'ятки засвідчують секундарний [i] на місці етимологічного [o] з XV ст., але більше вже з XVI ст. написанням літер є або ѣ: кѣ сѣльцѣ (Грамм. Обл., 1421; Кр., 203), гакивница, Анти́ну, макоги́ну (Оп. Черк. З., 1522). Звичайним явищем стає відбиття звуку [i] на місці [ō], [ē] в новому закритому складі в пам'ятках XVII ст. через літери є та ѣ.

Отже, у фонологічній системі української мови внаслідок занепаду слабких зредукованих [ú], [ü] у нових закритих складах на місці етимологічних [o], [e] розвинулася вторинна, секундарна фонема /i/, у відкритому ж складі закономірно збереглися етимологічні /o/, /e/. Такі зміни зумовили появу якісно нових альтернацій (чергувань) у вокалізмі української мови – [o], [e] з [i] у формах того самого слова або в спільнокореневих словах: *соли* – *сіль*, *ночі* – *ніч*, *воля* – *вільний*, *печі* – *піч*, *шести* – *шість*, *село* – *сільський*. Названі чергування є класифікаційною ознакою фонологічної системи української мови й виділяють її серед інших слов'янських мов.

Фонетичні закономірності зміни [ō], [ē] в [i] в повноголосних звукосполученнях *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* можуть бути ускладнені додатковими умовами. Так, в одних словах [o], [e] в закритому складі змінилися в [i]: *борода* – *борід*, *борідка*, *голова* – *голів* – *голівка*, *береза* – *беріз* – *берізка*, а в інших не змінилися: *сорока* – *сорок*, *колода* – *колод*, *мороз*, *холод*, *голод*, *берег* тощо. Як припускає Л. Булаховський, процес зміни [o], [e] в [i] в повноголосі пов'язаний з характером наголосу, а не з дією аналогії. Зміна відбувається лише тоді, коли слово з повноголоссям має рухомий наголос: *борода́* – *борід*, *голова́* – *голови*. Такому наголосу в найдавніший праслов'янський період відповідала новоакутова інтонація, залишки якої зберігають деякі діалекти сербської й хорватської мов, а українська мова відбиває її рефlekсами [o], [e] через [i] в повноголосі. Якщо наголос був нерухомий: *соро́ка* – *соро́ки*, *коло́да* – *коло́ди*, то він пов'язаний з праслов'янською новоциркумфлексивною інтонацією, і зміна [o], [e] в [i] в такому випадку не відбувається. Хоча не всі випадки з повноголосними сполученнями підлягають наведеному трактуванню. Так, у

словах *колосся*, *волосся* з колишньою новоакутовою інтонацією відсутній перехід [o] в [i], а у словах *доріг*, *корів* зі спільнослов'янською циркумфлексовою інтонацією перехід [o] в [i] наявний. На думку О. Селіщева та М. Жовтобрюха, в окремих випадках такі невідповідності можуть бути зумовлені дією аналогії.

Голосний [h] давньоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської, артикуляційно цей голосний являв собою дифтонг [ie], таку ж його артикуляцію зберігають говірки північного наріччя української мови в наголошеній позиції: [xл□б] ← xлhбú, [d□d] ← dhдú, [л□c] ← лhсú. Хронологія переходу [h] в [i] залишається нез'ясованою. Одні учені відносять його до протоукраїнської доби [Див.: 49, с. 745], інші – до давньоукраїнської [Див.: 54, с. 260]. Ми вважаємо першу думку більш обґрунтованою, оскільки явище переходу [*ě] в [*i] засвідчують деякі реконструйовані праслов'янські форми, це явище притаманне північним говіркам російської мови, наявне воно також у чеській мові [Див.: 53, с. 148 – 149]. Давньоукраїнські пам'ятки засвідчують написання літери и на місці h в досить ранній період – ще з XI ст.: *vú vĥри, нима* (Ізб., 1073), *сú стинû* (Сл. Гр. Б., XI). А. Кримський уважав, що такі написання відбивають перехід давнього [h] в [i]. У XIII ст. написання літери и на місці h стає ще більш поширеним: *видилú* (Усп. зб. XII – XIII ст.), *никии* (Є. Гал., 1283), *витрû* (Є. Гал., 1266 – 1301), *линивûи* (Є. Пут., XIII).

Отже, у більшості говірок української мови голосний [h] рефлексувався в [i], це явище становить норму сучасної української літературної мови (*літо* ← лĥто, *ріка* ← рĥка). У літературній мові [i], що походить з [h], не чергується з іншими голосними, зберігаючись у відкритому та в закритому складах.

Як бачимо, фонема /i/ в українській мові – це фонема секундарна, нова, або вторинна, що розвинулася на місці етимологічних /o/ та /e/ у нових закритих складах, а також на місці /h/. Таке явище, яке становить норму й сучасної української літературної мови, і більшості говірок української мови, учені традиційно називають **ікавізмом**. Цій проблемі првячено монографію В. Мойсієнка „Про південноукраїнський

ікавізм та поліські дифтонги”, у якій на численних фактах писемних пам’яток та сучасних діалектних текстів простежено етапи вияву давніх *o, *e, *ě. Отже, ікавізм – одна з найістотніших ознак фонологічної системи української мови, якою вона вирізняється серед інших слов’янських і водночас пов’язується зі спорідненими явищами в полабській, серболужицькій, сербській, хорватській, польській та чеській мовах.

Приставний [i] розвивався в давньоукраїнській мові перед сонорними приголосними (вочевидь, це та сама компенсаційна звучність генетично складотворних сонорних, що зумовила друге повноголосся й появу вставних [o], [e]) на початку слова, якщо після сонорних був зредукований [ú] або [ü] у слабкій позиції, наприклад: рúжа → *іржа*, мьгла → *імла*. Унаслідок утрати зредукованого сонорний посилив своє звучання й виділив голосний [i], тобто розклався на два звуки – [i] + сонорний. Давньоукраїнські пам’ятки появу приставного [i] перед сонорними засвідчують, хоч і дуже рідко, з XIII ст.: илва (Є. Гал., 1283), частіше це явище відбивають українські пам’ятки пізнішого періоду.

Приставний [i] в українській мові відомий лише перед сонорними [p], [л], [м] і не засвідчений перед [н].

В українській мові слова з початковим приставним [i] набули значення її загальної норми: *імла*, *імлистий*, *іржа*, *іржавий*, *іржати*.

Занепад зредукованих [ú] та [ü] призвів до **спрощення приголосних фонем**. Спрощенню піддавалися проривні [д], [т], сонорні [л], [р], фрикативний [г]:

[зdn] → [зн]: поздьно → поздно → *позно* (сучас. *пізно*);

[ждн] → [жн]: тўжьдьн" → тиждня → *тижня*

[стн] → [сн]: чьстьнѡи → честнии → *чесний*;

[стл] → [сл]: стьлати → стлати → *слати*;

[рдц] → [рц]: сьрдьце → сердце → *серце*;

[стц] → [сц]: мһстьце → мһстце → *мһсце* (сучас. *місце*);

[лнц] → [нц]: сѡльньце → солнце → *сонце*;

[рнч] → [нч]: гѡрньчарь → горнчар → *гончар*;

[мгл] → [мл]: мьгла → мгла → *імла*.

Спрощення приголосних українські пам'ятки відбивають з кінця XIV ст.: *исного* (Р. гр., 1388), *з истьного, чеснѣхѹ* (Р. гр., 1435), *мѣсцѣ* (Р. гр., 1459) тощо.

Унаслідок занепаду зредукованих [ú] та [ü] відбувалися не тільки спрощення приголосних, а і їх вставлення. **Вставними** були проривні [д] і [т]. Приголосний [д] з'являвся в сполученні [зр], а [т] – у сполученні [ср]. Вставні [д] і [т] давньоукраїнські пам'ятки фіксують з другої половини XIII ст.: *устрѣтоша* (Пролог, 1262), *раздрѣшити* (Є. Гал., 1283) тощо.

Зі вставним [т] українська мова зберігає слова *зустріти, зустріч, Стрітєння*; зі вставним [д] – *зздрість, зздрити*, а також розмовні *здра, уздріти*.

Після занепаду зредукованих приголосні, що опинилися в безпосередньому сусідстві, стали взаємно впливати один на одного, що потягло за собою низку асиміляційних змін. Уже в давньоукраїнській мові найбільш помітною стає **регресивна асиміляція за дзвінкістю**, яку пам'ятки фіксують з XIII ст., особливо в префіксах і прийменниках: *зде* (СМ.гр, 1229), *збирають, з горчицами* (Кормча, 1282). Регресивну асиміляцію за глухістю пам'ятки української мови фіксують з XIV ст.: *на жерепѣх* (НБГ, № 43, XIV). Наслідки цієї асиміляції ширше успадкували говори південно-західного наріччя (*нішка, рітко*), але відбиття її знаходимо й у літературній мові: *дѣхорь* → *тхір*.

В українській мові спостерігаємо також поодинокі приклади **прогресивної асиміляції за дзвінкістю**, зумовлені занепадом зредукованого [ú]: *бѣчела* → *бджола*.

Регресивну асиміляцію за ознакою місця й способу творення приголосних українські пам'ятки відбивають з XIV ст.: *ижжившю* (Єв., 1355), *сожьженого* (Р. гр., 1352) тощо.

Важливою для українського консонантизму стала **прогресивна асиміляція в групах м'який приголосний + j**, що утворилися після занепаду зредукованого [□]. Звук [j] повністю уподібнювався до попередніх приголосних [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [ж'], [ч'], [ш'], наприклад: *знани~* → *знан'je* → *знан'н'е* (укр. *знання*).

Отже, результатом цієї асиміляції в українській мові стала поява м'яких подовжених приголосних. Щоправда, подовження не притаманне деяким говіркам південно-західного наріччя (*житє, знанє, нічю*). Подовженню також не піддалися губні й сонорний [р], які внаслідок занепаду слабкого зредукованого [□] диспалаталізувалися. Хоча в більшості говірок південно-східного наріччя спостерігаємо м'який подовжений [р':]: *матіррю, подвірря*.

Дисиміляція приголосних охопила сполучення [к'ут] → [кт], [ч'т] → [ч'ьт], [ч'ьн] → [чн]. Унаслідок розподібнення відбулися такі зміни: [кт] → [хт]: к'уто → кто → *хто*; [ч'т] → [шт]: ч'ьто → что → *што*; [ч'н] → [шн]: м'хроч'ьник'у → *мірошник*.

Явище дисиміляції [ч'т] → [шт] українські пам'ятки засвідчують з другої половини XII – XIII ст.: што (Добр. Єв., 1164; Євс. 1283). В українській мові займенник *што* змінився в *що*, імовірно, шляхом неповної прогресивної асиміляції, підтриманої вимовою звука [ч] у непрямих відмінках.

Дисиміляцію [кт] → [хт], [ч'н] → [шн] пам'ятки фіксують пізніше, з другої половини XIV – кінця XV ст.

В українській мові наявна дисиміляція у звукосполученні [кр] → [хр], це властиво також білоруській та російській мовам. Таку зміну пам'ятки фіксують з XII ст.: хрст'у (Нап. Софії Київ., XII), хрьстить (Є. Добр., 1164).

Занепад зредукованого [ü] призвів до **депалаталізації** губних, передньоязикових [д', [т', [з', [с', [н', [р'] та шиплячих. Ствердіння губних та передньоязикових пам'ятки засвідчують з XII – XIII ст.: за волховом'у (Вкл. Варлаама, 1192), живот'ун'и (Є. Пан., XII) тощо. А ствердіння шиплячих – з кінця XI – початку X ст.: лж'у (Київ. Псалт., 1397), наш'у (Рус. Гр., 1422) тощо.

Отже, занепад зредукованих [ú] та [ü] вплинув на якісні й кількісні зміни в структурі складу української мови й призвів до суттєвих змін у її вокалізмі та консонантизмі.

Перехід [е] в [о], або лабіалізація – це зміна етимологічного [е] та секундарного, що розвинувся з [ь] у сильній позиції, у голосний [о] в позиції після шиплячих та [j]

перед наступним споконвічно твердим приголосним незалежно від наголосу (наприклад, у російській мові ця зміна відбувається лише в наголошеній позиції).

Перехід [e] в [o] зумовлений асимілятивними впливом на [e] наступних твердих (велярних) приголосних, що вимовлялися, імовірно, з більшою чи меншою мірою лабіалізації: [ч'єго] → [ч'ѡго], [пшь'єно] → [пшьѡно], [jєго] → [jѡго], а вже пізніше [чого], [пшоно], [jого].

Перехід [e] в [o] українські пам'ятки засвідчують з другої половини XI ст.: чоловік (Ізб., 1073), жона (Ізб., 1076). З XII – XIII ст. такі написання трапляються значно частіше: пославшому (Є. Гал., 1144), размшонѹ (Є. Холм., XIII), чорнѹмѹ (Р. гр., 1393) тощо.

Закономірність лабіалізації [e] в [o] може бути порушено діянням аналогії. Так, в інфінітивах *шептати*, *чесати* перехід [e] в [o] не відбувся за аналогією до більшості особових форм теперішнього часу: *шепчу*, *чешу*, *шепчеш*, *шепчеш*. Про те, що цей перехід закономірно відбувається, свідчить іменник *хмарочос* з другою віддієслівною основою, у якій наявна лабіалізація [e] в [o] перед споконвічно твердим [c]. Не закономірною, а зумовленою впливом аналогії є лабіалізація [e] в [o] в іменниках *щоці*, *на щоці* (← щєцѣ), *у тионі* (← пьшенѣ), *на чолі* (← чєлѣ), тут наявна аналогія до більшості відмінкових форм, у яких [e] стоїть у позиції перед споконвічно твердими приголосними [к], [н], [л]: *шока*, *шоки*; *пиноно*, *пинона*; *чоло*, *чола*.

Перехід [e] в [o] зумовив зміни й у вокалізмі української мови, і в консонантизмі: у системі голосних з'явився секундарний [o], що чергується з [e]: *шести* – *шостий*, *четверо* – *чотири*, *знаете* – *знаюмий* тощо; у системі приголосних з'явилися секундарні тверді шиплячі як наслідок припинення дії закону складового сингармонізму.

Злиття [*i] та [*y], на думку Ю. Шевельова, „можна датувати кінцем давньоукраїнської доби для зони, що розпочинається від Буковини по Карпати й далі на північ до Західної Волині” [54, с. 485]. Але передумови для артикуляційного злиття цих різних голосних, імовірно,

склалися ще в спільнослов'янській мові, у різних говорах якої артикуляція голосного [i] була неоднакова: „в одних говорах він вимовлявся як дуже вузький і високий голосний переднього ряду, а в інших його вимова була дещо обнижена, більш відкрита й відсунута вглибину, хоча й не виходила за межі верхнього підняття й переднього ряду” [17, с. 91 – 92]. Саме остання артикуляція, яка зумовлювала поступове злиття голосного [*i] з [*y], імовірно, була властива протоукраїнським діалектам праслов'янської мови. У давньоукраїнський період цей процес ще більше посилювався, а в ранньосередньоукраїнську добу він був завершений по всьому ареалу української мови.

Наслідки артикуляційного зближення [i] та [y] українські писемні пам'ятки фіксують уже з другої половини XI – XII ст. поплутанням літер **и** та **ы**: плі́толюбѣ", прикрива~ (Ізб., 1073), осѣрн\ (Ізб., 1076) тощо, у більш пізній період це явище стає ще частішим: назар" нѣнн (Є. Пол., 1307), ниви, с нѣмь (Є. Луцьк., XIV) тощо.

Злиття [*i] та [*y] в одному звукові [и] спричинило важливі зміни у фонологічній системі української мови: 1) утрата фонем /ы/; 2) поява секундарної фонем /и/, що реалізується в голосному високого підняття переднього ряду; 3) депалаталізація приголосних перед [е], зумовлена артикуляційною близькістю ненаголошених [и] та [е].

У сучасній українській мові голосний [и] на місці [*i] та [*y] вживається в усіх її південно-східних, переважній більшості південно-західних та значній частині північних говірок і є нормою літературної мови: *сила* ← сила, *син* ← сѣнѣ, *диво* ← диво, *дим* ← дѣмѣ тощо.

Отже, унаслідок історичного розвитку відбулися значні кількісні і якісні зміни у фонологічній системі української мови.

У вокалізмі з колишніх 11 фонем утворилося 6, серед яких дві якісно нові (секундарні) /i/ ← /o/, /e/ та /и/ ← /i/, /ы/ ← /*i/, /*y/.

У консонантизмі стали чіткіше протиставлятися тверді й м'які фонем. У зв'язку з депалаталізацією зменшилася кількість губних фонем, оскільки /б'/, /п'/, /в'/, /м'/ перестали існувати; пом'якшена їх вимова перед [i] не набула

функціонального значення і є позиційним варіантом твердої приголосної фонемі. Обмежилося вживання [p'] позицією на початку складу: [косар'а] – [косар].

Отже, фонологічна система сучасної української мови є продуктом не однієї, а багатьох епох.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Припинення дії якого спільнослов'янського закону зумовило занепад редукованих. Пригадайте суть цього закону.
2. Які кількісні та якісні зміни відбулися в структурі складу давньоукраїнської мови? Наведіть приклади.
3. Утворіть давньоукраїнські відповідники наведених слів, порівняйте особливості структури складу: *день, лев, жнець, сон, стіл, швець, борець, ссати, правда, весь*.
4. Які звуки називають секундарними?
5. Які голосні в українській мові є випадними? Як вони розвинулися?
6. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів. Поясніть історичні причини чергування /o/, /e/ з нульовою фонемою: *день – дня, сотня – сто, посол – посла, соска – ссати, темний – тьяний, беру – брати, куток – кутка, пень – пня, сон – сну, пес – пса, швець – шевця*.
7. Чим можна пояснити відсутність чергування /o/, /e/ з нульовою фонемою у словах: *лоб – лоба ← лубу́ – луба, мох – моху ← му́ху – му́ха, рот – рота ← руту́ – рута, лев – лева ← леву́ – лва*.
8. Визначте причини написань топонімів у давньоукраїнських пам'ятках. Порівняйте їх із сучасною українською мовою: *бужеску́, смоленеску́, куреску́, полотеску́, туреску́*.
9. З якого часу українські пам'ятки фіксують чергування випадних /o/, /e/ з нульовою фонемою?
10. Які голосні в українській мові є вставними? Як вони розвинулися?
11. Від поданих давньоукраїнських форм утворіть сучасні. З'ясуйте появу вставних [o], [e]: *огнь – огни, вѣтрѹ – ветра, свекрѹ – свекра, земл" – земля, сосна – сосну́*.
12. Чим можна пояснити відсутність вставних [o], [e] в словах *мисль, паросль, метр, Олександр*?

13. З якого часу українські пам'ятки відбивають чергування вставних [o], [e] з нульовою фонемою?
14. Згрупуйте слова у дві колонки: у першу – з випадними [o], [e], у другу – зі вставними: *посол, вузол, орел, земель, сочень, сосон, зерен, борець, темний, півень*.
15. Що таке компенсаційне подовження етимологічних [o], [e]?
16. З якого часу і як давньоукраїнські пам'ятки фіксують подовження етимологічних [o], [e]? Наведіть приклади.
17. Як відбувався перехід [o], [e] в [i]? Назвіть етапи такого переходу.
18. З якого часу і як українські пам'ятки фіксують перехід [o], [e] в [i]?
19. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів. Поясніть історичні причини чергування [o], [e] з [i]: *коня – кінь, несу – ніс, печі – піч, овець – вівця, рости – ріс, лежати – ліжко, женити – жінка, ночі – ніч, стола – стіл, село – сільський*.
20. Поясніть, чому в наведених словах не відбувається чергування [o], [e] з [i]: *дерево – дерев, мед – меду, атом, декрет, закон, народ, свекор, земель, сон, день, борг, хлібороб*.
21. Яка артикуляція була властива давньоукраїнському [h]? Які сучасні українські говірки зберігають таку артикуляцію? Наведіть приклади.
22. Подані слова запишіть по-давньоукраїнськи. З'ясуйте, на місці якого давнього голосного – [o], [e] або [h] – виступає [i] в українській мові: *сіль, тобі, шість, матір'ю, ніч, літо, зілля, тіло, сіно, камінь, тінь, сільський, осінь, діло, кінь, сніг, вітер*.
23. Що називають ікавізмом?
24. Чим можна пояснити появу приставного [i]? Наведіть приклади.
25. Чим зумовлене спрощення приголосних? Які приголосні піддавалися спрощенню?
26. З якого часу українські пам'ятки відбивають спрощення приголосних?

27. Відтворіть давньоукраїнські форми слів. Поясніть історичні фонетичні зміни в системі приголосних: *гончар, місце, тижневий, рослина, вісник, пізно, серце, перший, масний, скло.*
28. Які приголосні є вставними в українській мові? Наведіть приклади.
29. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів, поясніть історичні фонетичні зміни в системі приголосних: *збирають, косьба, молотьба, тхір, бджола, зшити, зжарити.*
30. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів, поясніть історичні фонетичні зміни в системі приголосних: *Ілля, рілля, каміння, життя, зілля, знання, обличчя, ніччю, міццю, лю, в'ю, б'ю, п'ю, матір'ю.*
31. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів, поясніть історичні фонетичні зміни в системі приголосних: *мірошник, рушник, соняшник, хто, што* (діал.), *хрест.*
32. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів, поясніть історичні фонетичні зміни в системі приголосних: *ніч, ніж, ходиш, сім, косар, кров, насип, голуб.*
33. Поясніть умови лабіалізації [e] в [o].
34. З якого часу українські пам'ятки фіксують перехід [e] в [o]?
35. Які відмінності в умовах лабіалізації [e] в [o] в російській мові?
36. Яку вимову – українську чи російську – засвідчують приклади пам'яток Київської Русі: чоловік (Ізборник Святослава, 1073), жона (Ізборник, 1076), ничого (Григорія Богослова, XI ст.), пославшому Галицьке Євангеліє, 1144), блажоні (Сл. Ип., XII ст.)?
37. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів, поясніть історичні умови зміни [e] в [o] та збереження [e]: *чорний, чоловік, його, бджола, чесний, чешеш, жонатий, женити, вечеря, вечора, шостий, шести, на щоці, знайомий.*

38. Поясніть історичні причини чергувань [e] з [o] в українській мові: *вечеря – вечора, женити – жонатий, пшениця – пшоно, шести – шостий, четверо – чотири, знаєте – знайомий, чернець – чорний*.
39. Чим можна пояснити злиття [*i] та [*y] в українській мові?
40. З якого часу українські пам'ятки фіксують злиття [è] та [û]?
41. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів, поясніть походження [и] в українській мові: *зима, тихо, лист, дим, жито, риба, жити, пити, хитрий, мило*.
42. Складіть таблицю голосних фонем сучасної української літературної мови. Дайте їх артикуляційну характеристику.
43. Які дві якісно нові (секундарні) фонем наявні в сучасному українському вокалізмі? На місці яких етимологічних вони розвинулися?
44. Що відбулося з шиплячими, губними та /р/ в українській мові? Чим це можна пояснити?

Тема 7. Історична морфологія. Історія граматичних категорій іменника

1. Предмет і завдання історичної морфології.
2. З історії граматичної категорії роду.
3. З історії граматичної категорії числа.
4. З історії граматичної категорії відмінка.
5. З історії граматичної категорії істот – неістот.

Предметом історичної морфології української мови є історія граматичних категорій, граматичних форм, історія будови відмінюваних і невідмінюваних слів української мови.

Морфологічна будова являє виняткову стійкість, вона змінюється поступово; ці зміни значно повільніші, ніж у лексиці. Вироблена протягом епох граматична будова, що ввійшла у плоть і кров мови, змінюється ще повільніше, ніж основний словниковий фонд. Вона, звичайно, зазнає з часом

змін, вона вдосконалюється, поліпшує й уточнює свої правила, збагачується новими правилами, але основи граматичної будови зберігаються протягом дуже тривалого часу, бо вони, як свідчить історія, можуть обслуговувати суспільство протягом кількох епох. Зміни відбуваються шляхом розгортання й удосконалення граматичної будови мови, шляхом тривалого, поступового нагромадження нових і відмирання старих елементів у морфологічній будові.

Удосконалення морфологічної будови мови, на думку П. Кузнецова, виявляється, з одного боку, у наростанні узагальнень (напр., уніфікація відмінювання іменників), з іншого – у розвитку диференційованих засобів для вираження граматичних відношень, які раніше передавали одними засобами (напр., утворення окремої форми прямого додатка в назвах істот та неістот). Т. Ломтєв вважає, що джерелом розвитку граматичної будови мови є подолання суперечностей, які виникають між наявними засобами конкретної мови й зростаючими потребами обміну думками в процесі зносин між людьми.

Зміни в морфологічній будові тісно пов'язані зі змінами в інших структурних елементах мови, зокрема у фонетиці. Так, унаслідок ствердіння кінцевих губних приголосних в українській мові відбулося деяке перегрупування іменників, при якому частина їх відійшла до іншої відміни, а в деяких змінився граматичний рід: *глиб, степ* та ін.

Категорія роду

Кожен іменник має рід – чоловічий, жіночий, середній. Ця категорія є самостійною, синтаксично незалежною. У неістот вона суто граматична, у істот – лексико-граматична: рід залежить від статі або від віку, наприклад, дорослості / недорослості.

О. Потебня виникнення граматичної категорії роду відносить до первісної стадії творення мови. Вважають, що розрізнення за родами спочатку охоплювало лише назви осіб, а потім поширилося й на інші іменники.

В еволюції категорії роду в межах назв осіб, тварин та предметів наявні деякі характерні особливості:

1. **Особи.** В українській мові істотних змін не відбулося. Збережено успадковані з спільнослов'янської мови суплетиви (*отець – мати, син – дочка*). Сучасна мова збагатилася на співвідносні утворення чоловічого й жіночого родів (*лікар – лікарка, співак – співачка*), набула експресивних утворень середнього роду (*дівчишко, свекрушишко*), став ширшим розряд іменників спільного роду (*плакса, нікчема, нероба, зайда*).

2. **Тварини.** Найбільше суплетивів у назвах самців, самок і мають свійських тварин (*бик – корова – теля, кабан – свиня – поросля*); назви диких тварин здебільшого утворено за допомогою афіксів (*вовк – вовчиця – вовчєня, ведмідь – ведмедиця – ведмежа*), а для окремих тварин назви не розрізняються щодо статі (*видра, пантера*).

3. **Предмети.** Ознаками родової приналежності іменників-неістот є відповідні флексії. Кореневі слов'янські слова зазвичай зберігають свої родові форми доволі стійко. Похідні ж утворення, зокрема віддієслівні, а також пізніші запозичення виявляють хитання в роді: *пара* – ж. р., у діалектах – ч. р. (*пар*), у давньоруській мові іменник *боль* був ж. р., *путь* – ч. і ж. р.; у пам'ятках XVI ст. *ратуша, овоч, фальш* – ч. і ж. р., *євангеліє* – с. і. ж. р. Перехід з одного роду в інший підтримано часом і фонетичними змінами.

У спільнослов'янській період іменники одного граматичного роду могли відмінювати за різними зразками й, навпаки, іменники різних родів відмінювали за одним зразком. Пізніше категорія роду стає провідною, і саме на її базі відбувається групування іменників у мовах слов'ян. Отже, групування іменників за родами спричинило повну перебудову спільнослов'янської системи відмінювання й змовило зміну деяких відмінкових форм, у зв'язку з чим вони пов'язані вже з граматичним родом, а не з типом відмінювання.

Тобто категорія роду стала впливати на систему відмінювання іменника, що призвело до зменшення кількості типів відмінювання в українській мові від шести до чотирьох: I відміна – переважно іменники жіночого роду; II – іменники чоловічого й середнього роду; III – жіночого; IV – середнього. III й IV відміни відрізняються від I та II морфологічними

показниками: у цих відмінах збережено залишки відмінювання за детермінативами.

Категорія числа – вираження кількості позначуваних предметів. Для іменників ця категорія є самостійною, синтаксично незалежною.

Найбільшу групу становлять в українській мові ті іменники, які мають форми і однини, і множини. Меншими є ті групи іменників, у яких категорія числа нейтралізована: іменники, що мають тільки форму однини (*singularia tantum*), іменники, що мають тільки форму множини (*pluralia tantum*), збірні іменники, у яких множинність передано формою однини.

Протиставлення форм однини і множини в українській мові є наслідком розвитку давньоукраїнських форм однини і множини, а також руйнування форм двоїни, поглинання їх формами множини.

Від праіндоєвропейської мови було успадковано три числа. Двоїну вживали на позначення парності або двох осіб, предметів. Парадигма іменників у двоїні мала лише три форми: тотожними були флексії називного, знахідного й кличного, родового й місцевого, давального й орудного відмінків. Утрату двоїни й заміну її множиною в іменниках пам'ятки фіксують з XIII ст. У пам'ятках XIV – XV ст. двоїну використовували лише в числівниках та в іменниках із значенням парності. Пам'ятки XVI – XVII ст. фіксують форми двоїни непослідовно, лише внаслідок тривалої традиції.

Літературна українська мова зберігає залишки двоїни у формах орудного відмінка іменників типу *очі (очима), плечі (плечима), гроші (грошима), двері (дверима)*. Найвиразніші залишки – в українських говорах: у називному та знахідному відмінках флексії *-і (-h)*: *дві хати, дві калині, три години*, рідше – *-и (-u)*: *дві хвили, дві жмени*.

Отже, утрата двоїни – це один з найістотніших процесів розвитку категорії числа в історії української мови, який зумовив чітке протиставлення форм однини і множини.

Категорія відмінка

Давньоукраїнська мова успадкувала від спільнослов'янської сім відмінків: два прями – називний і кличний та п'ять непрямих – родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий.

Називний відмінок, як і в сучасній українській мові, виконував номінативну функцію, тобто був назвою суб'єкта. Кличний відмінок був спеціалізований на вираженні функції звертання, тобто був назвою того, кого спонукають до дії, відповіді, до якоїсь реакції, впливав на емоції, почуття, волевиявлення адресата: *áúçëääèhè, ãîñîîâèiá, îîp èääó êú îih, à áûóú íá ñèàèà êú íáió ñèáçú íà îîðâ ðàîp* (Сл. Іг). Для кличного відмінка в давньоукраїнській і сучасній українській мові характерні відповідні закінчення, які виконують граматичну функцію й таким чином відрізняють його від називного: *сестро, земле, брате, батьку, сину, радосте* тощо.

Серед непрямих відмінків особливої уваги заслуговують знахідний і місцевий. Так, форми знахідного відмінка однини в назвах істот у спільнослов'янській та ранній давньоукраїнській мовах збігалися з формами називного відмінка (так звана граматична омонімія) в іменниках з основами на **ǫ, *jǫ, *ŭ, *i*: *áðàòú, êîiü, ñûiú, ãîñòü*, щоправда, пізніше у зв'язку з розвитком категорії істот – неістот у цих іменниках з'явилося нове закінчення -à: *áðàòà, êîi", ñûià, ãîñò"*.

Місцевий відмінок мав обставинне значення й міг уживатися, на відміну від сучасної української мови, без прийменника: *самú же из#славú кún#зь правл"аше столú о ца своеего "рослава кúевh (О. Єв., Післямова), вдинú старhчь не бûлú вhчи томь (ПВЛ).*

Отже, як бачимо, система відмінків в історичному розвитку майже не зазнала суттєвих змін.

Категорія істот і неістот

З усіх індоєвропейських мов категорія істот і неістот відома лише слов'янським. Протиставлення категорії істот і неістот в українській мові виражено в однині лише в межах чоловічого роду (знахідний відмінок: *стіл – брата*); у множині – в іменниках усіх родів (*книги – сестер, гаї – друзів, хлоп'ят – колицата*).

Відхилення: 1) в українській мові назви неістот можуть мати паралельні форми: *попросив олівець – попросив олівеця, написав лист – написав листа*; 2) в українській і білоруській

мовах назви тварин можуть мати паралельні форми: *відганяти курей* – *відганяти кури*, *розпрягати коней* – *розпрягати коні*.

Основою граматичної категорії істот і неістот є категорія особи. У ранній праслов'янський період іменники з основами на **-ǫ*, **-jǫ*, **-ǫ*, **-ī* у називному відмінку мали флексію **-s* (**plodǫs*, **sūnǫs*, **gostīs*), у знахідному – **-n* ← **-m* (**plodǫn*, **sūnǫn*, **gostīn*). Пізніше внаслідок дії закону відкритого складу ці форми збіглися: **plodь*, **synь*, **gostь*.

Та оскільки для праслов'янського синтаксису було характерне вільне розташування слів у реченні, виникло утруднення в розмежуванні підмета і прямого додатка, наприклад, у реченні **uzьrě otьsь synь* не зовсім зрозуміло, хто кого побачив – батько сина чи син батька. Отже, з'явилася потреба в розрізненні форм називного відмінка (підмет) і знахідного (додаток), принаймні для осіб.

З різних причин розмежування між формами відмінків об'єкта й суб'єкта дії в назвах осіб здійснюється у формах родового – знахідного.

Уже спільнослов'янська мова для назв осіб використовує слово **kьto*, для назв речей – **čьto*, причому форма знахідного відмінка **kogo* збігається з формою родового, а форма **čьto* була спільною для називного й знахідного відмінків.

Через те граматичним засобом вираження прямого додатка (об'єкта – особи) стала форма родового відмінка, використана у функції знахідного (спочатку в однині, а згодом і в множині).

Набагато пізніше починає формуватися в слов'ян категорія істот, розвиток якої йшов від назв осіб до назв тварин. Уважають, що спочатку форму родового – знахідного вживали лише у власних іменах – назвах людей чоловічого роду, а потім поширили й на інші іменники. У Лаврентіївському літописі (1377) ця категорія вже розрізняється для тварин.

Отже, граматична категорія істот – неістот почала свій розвиток ще в праслов'янській мові, а остаточне її оформлення відбулося в період розвитку окремих слов'янських мов.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Визначте предмет історичної морфології.

2. У чому, на думку П. Кузнецова, виявляється удосконалення морфологічної будови мови?
3. Що, на думку Т. Ломтева, є джерелом розвитку граматичної будови мови?
4. Охарактеризуйте категорію роду іменника.
5. Визначте рід наведених іменників: мужь, жена, дѣт", мирѹ, брань, зѣло, жатва, село, жьньць, пѹтица, дѹчи, паробѹкѹ. З'ясуйте, як визначається належність іменників до граматичного роду.
6. З'ясуйте, як виражено рід у наведених словах сучасної української мови: *батько, мати, син, дочка, брат, сестра; бик, корова, теля; баран, вівця, ягня; лікар, лікарка, учитель, учителька; плакса, нероба, сирота; степ, накуп, насип, путь, біль.*
7. З'ясуйте вплив граматичної категорії роду на зміну системи відмінювання в спільнослов'янській та українській мовах. Чим можна пояснити наявність чотирьох відмін у сучасній українській мові та шести типів відмінювання в спільнослов'янській?
8. Охарактеризуйте категорію числа іменника. Які форми числа розрізняли в спільнослов'янській і давньоукраїнській мовах? Які особливості мала парадигма відмінювання двоїни?
9. З якого часу українські пам'ятки фіксують утрату двоїни?
10. Утворіть форми двоїни від наведених іменників: рука, нога, братѹ, сѣнѹ.
11. З'ясуйте, залишки яких форм двоїни наявні в сучасній українській мові: *плечима, діал.: зубома, дві калині, три вербі, дві жмени, три козі, дві руці, дві нозі.*
12. Охарактеризуйте категорію відмінка іменника.
13. Визначте функції називного й кличного відмінків.
14. Утворіть давньоукраїнські форми кличного відмінка однини від поданих іменників: человекѹ, пастухѹ, кѹн"зь, другѹ, вѹлкѹ, паробѹкѹ. Поясніть фонетичні зміни.

15. Чим можна пояснити наявність паралельних закінчень знахідного відмінка однини в давньоукраїнській мові, наприклад: *другú – друга, конь – кон", сѣнú – сѣна, тьсть – тьст"*? Яке закінчення властиве сучасній українській мові?
16. Наведені речення витлумачте сучасною українською мовою. З'ясуйте, які відмінності наявні у вираженні місцевого відмінка в давньоукраїнській і сучасній українській мовах: *самú же из#славú кúн#зь правл"аше столú о ца свого "рослава кúевh (О. єв., післямова); андрh" посади вúшегородh. а бориса тоуровh (ПВЛ).*
17. Як виражене протиставлення категорії істот – неістот в сучасній українській мові в однині та множині? Наведіть приклади.
18. Яку важливу граматичну ознаку української мови представлено прикладами: *написав лист – написав листа, витер нс – витер носа, попросив олівець – попросив олівця?*
19. З якою слов'янською мовою споріднена українська у вираженні знахідного відмінка множини іменника: *пасти телят – пасти телята, розпрягати коней – розпрягати коні, відганяти курей – відганяти кури?*
20. Утворіть спільнослов'янські форми (до дії закону відкритого складу) називного та знахідного відмінків однини від іменників: *братú, плодú, конь, сѣнú, волú, медú, гость, огонь.* Які особливості вираження цих форм існували в той період?
21. Утворіть давньоукраїнські форми знахідного відмінка однини від іменників: *братú, плодú, конь, сѣнú, волú, медú, гость, огонь.* Поясніть особливості вираження цієї форми в давньоукраїнській мові, порівняйте із сучасною мовою.
22. У формах яких відмінків здійснюється розмежування між формами об'єкта і суб'єкта дії в назвах осіб?
23. Які слова використовувала спільнослов'янська мова для узагальнення назв осіб і назв речей?

24. Яка форма стала граматичним засобом вираження прямого додатка (об'єкта-особи)?

Тема 8. Історія типів відмінювання іменників

1. Детермінативи як засоби оформлення давніх основ.
2. Типи відмінювання іменників у спільнослов'янській та давньоукраїнській мовах.
3. Процес об'єднання різних типів відмінювання іменників одного граматичного роду.

Детермінативи – це давні суфікси основи, її кінцеві структурні форманти. Отже, для праслов'янської мови, що зберігала у своїй основі систему відмінювання праїндоевропейської мови (у якій детермінатив, імовірно, був показником належності іменника до певної лексико-тематичної групи), було характерне те, що відмінкові закінчення, які найчастіше були спільні для всіх іменників, приєднувалися до основи за допомогою детермінативів:

Н. **gen-ā* (чиста основа)

Р. **gen-ā-ns*

Д. **gen-ā-i*

З. **gen-ā-n* і т. д.

Або:

Н. **plod-ō-s* **kon-jō-s* **sūn-ŭ-s* **gost-ŭ-s*

Зн. **plod-ō-n* **kon-jō-n* **sūn-ŭ-n* **gost-ŭ-n*

Поділ іменників за детермінативами не залежав від категорії роду, а самі детермінативи в праслов'янській мові виконували суто граматичну функцію, тобто були показником приналежності іменника до певного типу відмінювання.

Отже, детермінативи характеризували типи відмінюваних іменних основ, на них ґрунтувалася багатовідмінкова система іменного відмінювання в спільнослов'янській мові.

У спільнослов'янській та давньоукраїнській мовах за детермінативами виділяли шість типів основ (перші п'ять – на голосний, шостий – на приголосний).

Іменники з основами на голосний:

І – на **-ā*, **-jā*: **nog-ā* → *íîãà*, **zem-jā* → *çâîè*". Сюди належала переважна більшість іменників жіночого роду, через

те в історії східнослов'янських мов іменники з давніми основами на ***-ā**, ***-jā** виявилися найстійкішими й найвпливовішими. У спільнослов'янському й давньоукраїнському відмінюванні імен з колишніми основами на ***-ā**, ***-jā** досить чітко розрізняють дві групи: тверду – з твердим приголосним основи (îîã-à) і м'яку – з м'яким приголосним основи (çâîë-" , iüøâîëö-à).

II тип – на ***-ō**, ***-jō**: **gord-ō-s* → āîðîä-ú, **kon-jō-s* → êîí-ü, **sel-ō-n* → ñâë-î, **pol-jō-n* → îîë-â. До цього типу належала найбільша за кількістю група іменників чоловічого й середнього роду. Розрізнялися дві групи відмінювання: тверда (āîðîä-ú, ñâë-î) і м'яка (êîí-ü, îîë-â).

III тип – на ***-ŭ**: **med-ŭ-s* → îää-ú. У всіх слов'янських мовах іменники з основами на ***-ŭ** та на ***-ō** чітко не розмежовуються. Надто рано, ще в спільнослов'янський період, вони почали між собою змішуватися, зливатися, особливо у формах називного й знахідного відмінків однини, тому важко визначити з потрібною точністю, які саме давньоукраїнські іменники мали основи на ***-ŭ**. Незаперечно, це сынъ, домъ, волъ, върхъ, полъ, медъ, вірогідно – ледъ, чинъ, санъ, садъ, р"дъ, разъ, пиръ, даръ, солодъ і, можливо, ще миръ, станъ, низъ, долъ та деякі інші. При подальшому розвитку східнослов'янських мов ця відміна не збереглася.

IV тип – на ***-î**: **kost-î-s* → êîñò-ü, **gost-î-s* → āîñò-ü. Сюди належали іменники жіночого роду ночь, вѣсть, тѣнь і нечисленна група іменників чоловічого роду гость, тѣсть, з"ть, звѣрь, лось, гусь та ін.

V тип – на ***-ŭ**: **svekr-ŭ-s* → ñââêðû. Це невелика група іменників жіночого роду, які зазнали найбільших змін. Давній детермінатив ***-ŭ** збережено в давньоукраїнській мові тільки у формі називного відмінка однини, у всіх інших – різновид **-ъв**. Основи на голосний ***-ŭ** перетворилися в основи на приголосний. У системі відмінкових закінчень іменники з основою на ***-ŭ** зближуються то з основами на приголосний, то

на *-ī, то на *-ā: Н. *ñāāēōū*, Р. *ñāāēōъве*, Д. *ñāāēōъви*, З. *ñāāēōъвь*, О. *ñāāēōъвию* (въю), М. *свекръъве*, К. *ñāāēōū*.

Іменники з основами на приголосний

VI тип – на *en: *kor-en-ь → êîðâî-ü, *im-ę → èì- " (це іменники чоловічого й середнього роду); на *es: *neb-es-a → íâââñà (íâââî) (сюди належали іменники середнього роду); на *et: *tele – *tel-et-i → òâë- " – òâë" òè (це іменники середнього роду, що позначали дрібних або малих за віком істот); на *er: *mati – mat-er-e → ìàòè – ìàòâð-â. Сюди також належав ще один іменник жіночого роду äú÷è – äú÷âðâ ← *dъk-ti – dъk-ter-e*.

Унаслідок семантичних (забуття первісного значення детермінатива), фонетичних і структурних чинників (змішування, злиття, взаємодії основ, посилення категорії роду, перерозподіл афікальних елементів у слові, перетворення деяких детермінативів на флексії, звукові зміни на стику суфіксів основи й флексій) уже перед розпадом праслов'янської мови й формуванням окремих слов'янських мов в історії слов'янської іменної словозміни починається розпад системи відмінювання за детермінативами. Натомість відбувається витворення системи відмінювання, що ґрунтується на якісно нових засобах вираження граматичних категорій, синтаксичних відношень між словами. Тобто за період існування спільнослов'янської мови докорінно змінилася будова основ (вони стали закінчуватися лише на приголосний) і флексій іменників, а, отже, детермінативи в пізній праслов'янський період уже не становили того підґрунтя, на яке спиралася система слов'янської іменної словозміни:

Н. *žen-a *brat-ъ

Р. *žen-y *brat-a

Уламки колишніх детермінативів можна прослідкувати в давальному відмінку множини: *žen-ā-ть, *brat-ō-ть, щоправда, ці випадки є поодинокими (за винятком сучасної IV відміни).

Отже, відбувається поступове посилення ролі флексій (як граматичного показника роду іменника), а всі основи стають консонантними. Усе це призводить до перегрупування різних типів відмінювання іменників на основі одного граматичного

роду (з колишніх шести типів відмінювання в українській мові утворилося чотири сучасні відміни).

Процес об'єднання різних типів відмінювання іменників одного граматичного роду в українській мові виявив себе в такий спосіб:

1. Сучасна I відміна сформувалася на ґрунті іменників з колишніми основами на **-ā*, **-jā*. Закінчення, витворені при цих основах, поширилися й на ті іменники, що ввійшли до I відміни з колишніх основ на **-ū* (*буква, морква*), на **-ī* (*пісня, миша*), на приголосний **-r* (*дочка*).

2. До сучасної II відміни ввійшли іменники:

- чоловічого роду на **-ō*, **-jō* (*город, кінь*);
- середнього роду на **-ō*, **-jō* (*добро, поле*);
- чоловічого роду на **-ū*, які не завжди чітко розмежовувалися з іменниками чоловічого роду давніх основ на **-ō* (*син, віл*);
- чоловічого роду на **-ī*, які не завжди чітко розмежовувалися з іменниками давніх основ на **-jō* (*гість, тесть*);
- жіночого роду на **-ī* (так звана маскулінізація, за Ю. Шевельовим, зумовлена занепадом зредкованих та формальною наближеністю іменників жіночого роду до чоловічого): *ñòāīü* → *стен*, *íàñūīü* → *насин*, *īīēūīü* → *полин* тощо. О. Царук таке явище пояснює результатом західнослов'янського, польського, впливу, спираючись на твердження А. Кримського: „... моль, польнь та ще й декотрі інші слова належали в X віці до чоловічого роду” [Див.: 53, с. 261];
- чоловічого роду колишніх основ на приголосний **-en* (*корінь, перстень*);
- середнього роду колишніх основ на приголосний **-es* (*небо, слово*).

3. Сучасна III відміна – це іменники жіночого роду з нульовою флексією в називному відмінку однини та іменник *мати*. Основою цієї відміни стали іменники колишнього IV типу на **-ī*: *піч, сіль, милість* тощо. Сюди також відійшла

невелика група іменників з основою на *-ū: (*любов, кров*) та іменник з колишньою основою на *er mati.

4. Сучасну IV відміну становлять іменники середнього роду колишніх основ на приголосний *-ent, *-en (*-men): *теля, ім'я* тощо.

Процес витворення сучасної системи іменного відмінювання української мови – це синтез, узагальнення найцінніших елементів її говорів, усіх її частин, усього ареалу. Та водночас це й процес міжмовної взаємодії з мовами слов'янськими й неслов'янськими, що призвів до якісних і кількісних змін у типах відмінювання іменників.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. На чому ґрунтувалася система відмінювання іменника в спільнослов'янській мові? Яку функцію виконували давні суфікси основи в структурі іменника?
2. Скільки типів відмінювання й чому виділяли в спільнослов'янській і давньоукраїнській мовах? Наведіть приклади.
3. З'ясуйте тип відмінювання, давню основу іменників жіночого роду: *земл", вода, ночь, пúтица, свекрú, пúснь, любú, дúчи*.
4. Визначте тип відмінювання, давню основу іменників чоловічого роду: *сúнú, братú, огонь, владúка, камú, тьсть, олень, ножь*.
5. З'ясуйте тип відмінювання, давню основу іменників середнього роду: *море, им", осьл", око, село, лице, слово, камени~*.
6. Чи залежав поділ іменників на віміни в спільнослов'янській мові від граматичного роду?
7. Визначте групу відмінювання (варіант) наведених іменників). З'ясуйте, до яких типів відмінювання вони належали: *ноша, кúрмилица, голова, поуcтúни, дружина, жажа, жьньць, рало, ножь, село, конь, писарь*.
8. Згрупуйте у дві колонки: у першу – іменники II типу відмінювання, у другу – III типу відмінювання: *братú,*

- сѣнѹ, берегѹ, волѹ, другѹ, садѹ, женихѹ,
солодѹ, дарѹ, плодѹ, медѹ, пѣлкѹ.
9. Згрупуйте у двѣ колонки: у першу – іменники II типу відмінювання, у другу – IV типу відмінювання: лось, конь, кѹн"зь, тьсть, борьць, отьць, звѣрь, робочичь, путь, мѣтарь, шьвьць, з"ть.
 10. Згрупуйте у двѣ колонки: у першу – іменники II типу відмінювання, у другу – VI типу відмінювання: шило, дерево, слово, било, село, тѣло, зѣло, озеро, небо, лѣто, чюдо.
 11. Які причини зумовили розпад спільнослов'янської системи відмінювання іменника? Чим відрізняються сучасні основи іменника від праслов'янських?
 12. З'ясуйте давню основу наведених іменників: око, дѣнь, строу", сѣнѹ, тел", боукѹ, поле, мѣсль, гоньць, ремень, мѣшь, мати, пѣтица, чюдо, козьлѹ, путь, дѣчи, вол", пѣснь, слово, камѹ, свекрѹ, полѣнь. До якої відміни вони належать у сучасній українській мові?
 13. Як утворилася сучасна система відмінювання іменника в українській мові? Наведіть приклади.
 14. Чим можна пояснити наявність у сучасній українській мові III та VI відмін іменника?

Тема 9. Історія відмінкових закінчень іменників

1. Загальні зауваження.
2. Історія відмінкових закінчень іменників I відміни.
3. Історія відмінкових закінчень іменників II відміни.
4. Історія відмінкових закінчень іменників III відміни.
5. Історія відмінкових закінчень іменників IV відміни.

Сучасні відмінкові закінчення іменників могли:

- 1) бути успадкованими без змін від пізньої праслов'янської мови;
- 2) розвинутися внаслідок закономірних фонетичних змін;

- 3) розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін;
- 4) розвинулися внаслідок впливу аналогії (цей чинник виявляв себе найбільше).

Історія відмінкових закінчень іменників І відміни
Іменники твердої групи

Однина				
Н.	жена	роука	слоуга	свекрѹ
Р.	женѹ	роукѹ	слоугѹ	свекрѹве
Д.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекрѹви
З.	женоу	роукоу	слоугоу	свекрѹвь
О.	женою	роукою	слоугою	свекрѹвью
				(свекрѹвию)
М.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекрѹве
Кл.	жено	роуко	слоуго	свекрѹ

Множина				
Н.-К.	женѹ	роукѹ	слоугѹ	свекрѹви
Р.	женѹ	роукѹ	слоугѹ	свекрѹвѹ
Д.	женамѹ	роукамѹ	слоугамѹ	свекрѹвамѹ
З.	женѹ	роукѹ	слоугѹ	свекрѹ
О.	женами	роуками	слоугами	свекрѹвами
М.	женахѹ	роукахѹ	слоугахѹ	свекрѹвахѹ

Двоїна				
Н.-К.-З.	женѣ	роуцѣ	слоузѣ	свекрѹви
Р.-М.	женоу	роукоу	слоугоу	свекрѹвоу
Д.-О.	женама	роукама	слоугама	свекрѹвама

Іменники м'якої групи

Однина				
Н.	земл"	строу"	богѹни	оуноша
Р.	землѣ	строуѣ	богѹнѣ	оуношѣ
Д.	земли	строуи	богѹни	оуноши
З.	землю	строую	богѹню	оуношю
О.	землею	строу~ю	богѹнею	оуношею
М.	земли	строуи	богѹни	оуноши
Кл.	земле	строу~	богѹне	оуноше

		Множина			
Н.-К.	земл h	строу h	бог ûnh	оунош h	
Р.	земль	строуи	бог ûнь	оуношь	
Д.	земл"м ú	строу"м ú	бог ûн"мú	оуношам ú	
З.	земл h	строу h	бог ûnh	оунош h	
О.	земл"ми	строу"ми	бог ûн"ми	оуношам и	
М.	земл"х ú	строу"х ú	бог ûн"хú	оуношам ú	

		Двоїна			
Н.-К.-З.	земли	строуи	бог ûни	оуноши	
Р.-М.	землю	строую	бог ûню	оуношею	
Д.-О.	земл"ма	строу"ма	бог ûн"ма	оуношама	

Однина

1. Закінчення, успадковані без змін:

- у називному відмінку іменників усіх груп: *вода, земля, суша*.

2. Закінчення, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у родовому відмінку іменників твердої групи закінчення *-и* виникло внаслідок злиття [*i] та [*y] → [и]: води → *води*; у м'якій і мішаній групах закінчення *-і* розвинулося на місці давнього h ← *ě : земл h → *землі*, суш h → *суші*;

- у давальному й місцевому відмінках іменників твердої групи закінчення *-і* походить з давнього h ← *ě : вод h → *води*, у *води*. В іменниках з основою на *з, к, х* збережені наслідки II палаталізації: ноз h → *нозі*, на ноз і , руц h → *руці*, у руц і , муш h → *мусі*, на мус і ;

- у знахідному відмінку іменників усіх груп закінчення *-у* розвинулося на місці давнього [*□] (ця зміна відбулася ще в дописемний період розвитку давньої української мови): *vod□ → *воду* → *воду*, *zempl'□ → *земл'у* → *землю*, *suš□ → *сушу* → *сушу*;

- в орудному відмінку -у в закінченні теж є результатом деназалізації [*□] в дописемний період розвитку української мови: **vodoj*□ → водою → *водою* [водою], **zemlej*□ → *землею* [землею], **sušej*□ → *сушею* [сушею] → *сушею* [сушею].

3. Закінчень, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін, немає.

4. Закінчення, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у давальному й місцевому відмінках м'якої й мішаної груп закінчення -і виникло внаслідок аналогії до відповідних форм іменників твердої групи, у яких це закінчення розвинулося на місці *h* ← **ě*: вод*h* → *води*, у *води*, а отже, аналогічно *землі* – на *землі*, *суші* – на *суші*;

- за аналогією до іменників колишнього I типу відмінювання з основами на **ā*, **jā* стали відмінюватись іменники IV типу з основою на **i* (наприклад, *миша* ← мьшь), V типу на **ū* (наприклад, *свекруха* ← свекры) та іменник VI типу на **er* дочка ← дѹчи, що ввійшли до сучасної I відміни внаслідок перегрупування іменників у відміни на основі граматичної категорії роду.

Множина

1. Закінчень, успадкованих без змін, немає.

2. Закінчення, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у називному й знахідному відмінках іменників твердої групи закінчення -и виникло внаслідок злиття [*i] та [*y] → [и]: воды → *води*; закінчення -і в іменників м'якої й мішаної групи розвинулося на місці *h* ← **ě*: земл*h* → *землі*, душ*h* → *душі*;

- в орудному відмінку всіх груп іменників [и] в закінченні є результатом злиття [*i] та [*y] → [и]: водами → *водами*, земл"ми → *землями*, душами → *душами*.

3. Закінчення, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у родовому відмінку іменників усіх груп з'явилося нульове закінчення внаслідок занепаду слабких зредукованих [ú] та [ü]: водú → *вод*, земль → *земель*, душъ → *душ*;

- у давальному й місцевому відмінках скоротилося закінчення внаслідок занепаду слабкого зредукованого [ú]: водамú → *водам*, водахú → *на водах*, земл"мú → *землям*, земл"хú → *на землях*, душамú → *душам*, душахú → *у душах*.

4. Закінчення, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у родовому відмінку іменників твердої групи закінчення *-ів* (наприклад, *бабів*) виникло за аналогією до відповідної форми іменників III типу з основою на **й* (порівняйте: сыновú → *синів*). Закінчення *-ей* (наприклад, *сімей*) є результатом аналогії до відповідної форми іменників IV типу з основою на **ї* (порівняйте: гостьи → *гостей*);

- за аналогією до іменників колишнього I типу відмінювання з основами на **ā*, **ǰā* стали також відмінюватися, як і в однині, іменники IV типу відмінювання з основою на **ї* (*миши* ← *мышь*), V типу на **ū* (наприклад, *свекрухи* ← *свекрúви*) та іменник VI типу на **er* (*дочки* ← *дúчери*).

Історія відмінкових форм іменників II відміни

Іменники твердої групи

Однина

Н.	городú	дроугú	село	сúнú	небо
Р.	города	дроуга	села	сúноу	небесе
Д.	городоу	дроугоу	селоу	сúнови	небеси
З.	городú	дроугú	село	сúнú	небо
		(дроуга)		(сúна)	
О.	городомь	дроугомь	селомь	сúнúмь	небесьмь
	(городúмь)	(дроугúмь)	(селúмь)		
М.	городh	дроузh	селh	сúноу	небесе
Кл.	городе	друже		сúноу	

Множина

Н.-	города	дроузи	села	сúнове	небеса
Кл.					
Р.	городú	дроугú	селú	сúновú	небесú
Д.	городомú	дроугомú	селомú	сúнúмú	небесьмú
З.	городú	дроугú	села	сúнú	небеса
О.	городú	дроугú	селú	сúнúми	небесú
М.	городhхú	друзhхú	селhхú	сúнúхú	небесьхú

Двоїна

Н.-	города	друуга	селh	сiнi	небеси
Кл.-					(-h)
З.					
Р.-	городоу	друугоу	селоу	сiноу	небесоу
М.					
Д.-	городома	друугома	селома	сiнiма	небесьма
О.					

Іменники м'якої групи

Однина

Н.	конь	ножь	поле	гость	камi
					(камень)
Р.	кон "	ножа	пол "	гости	камене
					(камени)
Д.	коню	ножоу	полю	гости	камени
З.	конь	ножь	полее	гость	камень
	(кон ")			(гост ")	
О.	конемь	ножемь	полемь	гостьм	каменьмь
	(коньм	(ножьмь)	(польм	ь	
	ь)		ь)		
М.	кони	ножи	поли	гости	камене
					(камени)
Кл.	коню	ножоу		гости	камi

Множина

Н.	кони	ножи	пол "	гостье	камене
				(гости)	(камени)
Р.	конь	ножь	поль	гостьи	каменi
				(гостии)	(камении)
Д.	конемi	ножемi	полемi	гостьмi	каменьмi
З.	конh	ножь	полю	гости	камени
О.	кони	ножh	пол "	гостьми	каменьми
					(каменi)
М.	конихi	ножихi	полихi	гостьхi	каменьхi
Кл.	кони	ножи		гостье	камене
				(гости)	(камени)

Двоїна

Н.-З.-	кон "	ножа	поли	гости	камени
--------	-------	------	------	-------	--------

Кл.						
Р.-М.	коню	ножоу	полю	гостью	каменоу	
				(гостию)	(камениу)	
Д.-О.	конема	ножема	полема	гостьма	каменьма	

Однина

1. Закінчення, успадковані без змін:

- у називному відмінку іменників середнього роду закінчення *-о, -е: село, поле;*

- у родовому відмінку іменників колишнього II типу відмінювання на **ǫ, *jǫ* закінчення *-а: стола, ножа, села, поля;* у родовому відмінку іменників колишнього III типу відмінювання на **ǫ* закінчення *-у: меду;*

- у давальному відмінку іменників колишнього II типу відмінювання на **ǫ, *jǫ* закінчення *-у: столу, ножу, селу, полю;*

- у знахідному відмінку іменників назвах істот давнього колишнього II типу відмінювання на **ǫ, *jǫ* закінчення *-а: вовка, коня.*

2. Закінчення, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у місцевому відмінку іменників твердої групи з колишньою основою на **ǫ* закінчення *-і* розвинулося на місці $h \leftarrow \acute{e}$: *столh → на столі, селh → у селі.*

3. Закінчення, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у називному й знахідному відмінках (знахідний – назви неістот) іменників колишніх II, III та IV типів відмінювання розвинулося нульове закінчення внаслідок занепаду слабких зредукованих [ú] та [ü]: *столú → стіл, домú → дім, степь → степ;*

- в орудному відмінку іменників колишніх II, III та IV типів відмінювання скоротилося закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабого зредукованого [ü]: *столомь → столом, селомь → селом, ножемь → ножем, полемь → полем, домумь → домою, гостемь → гостем.*

4. Закінчення, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у давальному відмінку паралельні закінчення *-у, -ові; -ю, -еві* є результатом аналогічного взаємовпливу іменників колишнього II і III типів відмінювання: *другу* → *другу, другові*, *коню* → *коню, коневі*, *сїнови* → *сину, синові*; за аналогією до форм давального відмінка закінчення *-ові, -еві* розвинулися також і в місцевому відмінку: *при другові, на коневі, при синові*; [і] в закінченнях *-ові, -еві* – це теж результат впливу аналогії до форми давального відмінка однини іменників колишнього I типу відмінювання з основою на **ā*: *водн* → *воді*;

- деякі іменники (назви неістот) у знахідному відмінку перейняли закінчення іменників назв істот: *прочитав лист і прочитав листа* (порівняйте з формою знахідного відмінка в давньоукраїнській мові: *листу́*);

- у місцевому відмінку іменників м'якої й мішаної груп: *на коні, на полі, на ножі* (давньоукраїнські форми: *кони, поли, ножи*) закінчення розвинулося за аналогією до відповідної форми іменників твердої групи (порівняйте: *столн* → *на столі*, *селн* → *на селі*).

Множина

1. Закінчення, успадковані без змін:

- у називному й знахідному відмінках іменників середнього роду збережене давнє закінчення *-а*: *села, поля*.

2. Закінчення, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у називному відмінку іменників чоловічого роду твердої групи колишнього II типу відмінювання та в знахідному відмінку іменників колишніх II і III типів відмінювання закінчення *-и* розвинулося внаслідок злиття [*і] та [*у] → [и]: *столи* → *столи*, *волѹ* → *воли*;

- у родовому відмінку іменників колишнього III типу відмінювання [і] в закінченні походить з давнього [о]: *сїновѹ* → *синів*, *воловѹ* → *волів*;

- у знахідному відмінку іменників чоловічого роду м'якої й мішаної груп колишнього II типу відмінювання закінчення *-і* походить з давнього *н* ← *ѣ*: *конн* → *коні*, *ножн* → *ножі*.

3. Закінчення, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у родовому відмінку в іменниках середнього роду утворилося нульове закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ú]: селú → *сіл*;

- у родовому відмінку іменників чоловічого роду колишнього III типу відмінювання скоротилося закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ú]: сѣновú → *сѣнів*.

4. Закінчення, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у називному відмінку м'якої й мішаної груп іменників колишнього II типу відмінювання закінчення *-і* (*коні, ножі*) є результатом аналогії до форми знахідного відмінка множини: конѣ, ножѣ;

- у родовому відмінку іменників колишніх II, IV, VI типів відмінювання закінчення *-ів* (*столів, ножів, полів, звірів, коренів*) розвинулося за аналогією до відповідної форми іменників колишнього III типу відмінювання сѣновú → *сѣнів*;

- у родовому відмінку іменників м'якої групи колишнього II типу відмінювання закінчення *-ей* (*коней*) є результатом аналогії до відповідної форми іменників колишнього IV типу відмінювання: гостѣи → *гостей*;

- закінчення давального, орудного та місцевого відмінків *-ам, -ами, -ах* (*столам, столами, на столах; полям, полями, на полях*) розвинулися за аналогією до відповідних форм іменників колишнього I типу відмінювання: водамú, водами, водахú, земл"мú, земл"ми, земл"хú, порівняйте з давньоукраїнською мовою: столómú, столú, столѣхú, полемú, поли, полихú.

Історія відмінкових форм іменників III відміни

	Однина		Множина	
Н.	ночь	мати	ночи	матере (матери)
Р.	ночи	матере	ночѣи (ночи)	матерú (матери)
Д.	ночи	матери	ночьмú	матерьмú
З.	ночь	матерь	ночи	матере
О.	ночью	матерью	ночьми	матерьми

	(ночію)	(матерію)		
М.	ночи	матери	ночьхú	матерьхú
		(матере)		
Кл.	ночи	мати	ночи	матере (матери)

Двоїна

Н.-З.-Кл.	ночи		матери
Р.-М.	ночью		матероу (матерію)
	(ночію)		
Д.-О.	ночьма		матерьма

Однина і множина

1. Закінчень, успадкованих без змін, немає.

2. Закінчення, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін, літературній мові не властиві, але широко представлені в сучасних говорах української мови:

- у родовому відмінку однини закінчення *-и* в іменниках колишнього IV типу відмінювання розвинулося внаслідок злиття [*i] та [*y] → [и]: соли → *соли*, области → *области*.

3. Закінчення, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у називному й знахідному відмінках однини іменників колишнього IV типу відмінювання виникло нульове закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ü]: соль → *сіль*, область → *область*;

- у знахідному відмінку однини іменників колишнього V й VI типів відмінювання нульове закінчення також розвинулося внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ü]: любовь → *любов*, матеръ → *матір*;

- у родовому відмінку множини іменників колишнього IV типу відмінювання відбулося скорочення закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ü]: сольи [сольї] → *солей* [солей].

4. Закінчення, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у родовому, давальному, місцевому відмінках однини іменників колишніх IV, V й VI типів відмінювання закінчення *-і* є результатом аналогії до відповідних форм іменників колишнього I типу відмінювання: *солі* – у *солі*, *крові* – на *крові*,

матері – у *матері*, порівняйте з давньоукраїнською мовою: соли (Р., Д., М. в), крúве (Р., М. в.), крúви (Д. в.), матере (Р. в.), матери (Д., М. в.);

- у називному й знахідному відмінках множини іменників колишнього IV типу відмінювання закінчення *-і* є результатом аналогії до іменників колишнього I типу відмінювання з основою на **jā*: *солі, області*, порівняйте з давньоукраїнською мовою: соли, области; таким же чином утворилося закінчення *-і* в називному відмінку іменника колишнього VI типу відмінювання мати: матере (матери); у знахідному відмінку цього іменника закінчення *-ів* (*матерів*) розвинулося за аналогією до іменників колишнього III типу відмінювання (сúновú → *синів*), порівняйте з давньоукраїнською мовою: матере;

- у давальному, орудному й місцевому відмінках множини іменників колишніх IV, VI типів відмінювання закінчення *-ам, -ами, -ах* (*солям, солями, у солях, матерям, матерями, при матерях*) розвинулося за аналогією до відповідних форм іменників колишнього I типу відмінювання з основою на **jā*: земл"мú, земл"ми, земл"хú; порівняйте з давньоукраїнською мовою: сольмú, сольми, сольхú, матерьмú, матерьми, матерьхú.

Історія відмінкових форм іменників IV відміни

	Однина		Множина	
Н.	им"	тел"	имена	тел"та
Р.	имене (имени)	тел"те (тел"ти)	именú	тел"тú
Д.	имени	тел"ти	именьмú	тел"тьмú
З.	им"	тел"	имена	тел"та
О.	именьмь	тел"тьмь	именú	тел"тú
М.	имене (имени)	тел"те (тел"ти)	именьхú	тел"тьхú
	Двоїна			
	Н.-З.-Кл.	имени (именh)	тел"ти (тел"th)	
	Р.-М.	именоу	тел"тоу	
	Д.-О.	именьма	тел"тьма	

Однина

1. Закінчень, успадкованих без змін, немає.

2. Закінчення, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у називному й знахідному відмінках закінчення *-a* (*-я*) розвинулося на місці давнього [**e*] (ця зміна відбувалася ще в дописемний період розвитку давньої української мови): **tele* → *tel*□ → тел" → *теля*, **ime* → *im*□ → им" → *ім'я*;

- в орудному відмінку іменників з колишньою основою на **en* ← **ten* відбулася вокалізація зредукованого [ь] в [e]: *именьмь* → *іменем*.

3. Закінчення, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- в орудному відмінку іменників з колишньою основою на **en* ← **ten* скоротилося закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ь]: *именьмь* → *іменем*.

4. Закінчення, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у родовому відмінку іменників з колишньою основою на **et* закінчення *-и* (яке розвинулося ще в давньоукраїнській мові) виникло за аналогією до відповідної форми іменників колишнього IV типу відмінювання: соли – тел"ти. У говорах української мови таке ж закінчення наявне й в іменниках з основою на **en* ← **ten*: *імени*; закінчення *-ів* в іменниках з основою на **en* ← **ten*, що властиве сучасній українській літературній мові, є результатом аналогії до відповідної форми іменників колишнього I типу відмінювання з основою на **jā*: *землh* → *землі*, а отже, *імені*;

- у давальному відмінку закінчення *-і* (*імені*, *теляті*) розвинулося внаслідок аналогії до іменників колишнього I типу відмінювання з основою на **ā*: *водh* → *воді*;

- в орудному відмінку іменників нове закінчення *-ам* (*-ям*): *ім'ям*, *телям* виникло за аналогією до іменників середнього роду колишнього II типу відмінювання з основою на **jō* (порівняйте: *знанням*);

- у місцевому відмінку закінчення *-і*: в імені, на теляті є результатом аналогії до іменників середнього роду колишнього II типу відмінювання з основою на **ǫ*: *селѣ* → *у селі*.

Множина

1. Закінчення, успадковані без змін:

- у називному та знахідному відмінках збереглося давнє закінчення *-а*: *імена, телята*.

2. Закінчень, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін, немає.

3. Закінчення, що розвинулися внаслідок морфологічних змін:

- у родовому відмінку нульове закінчення є результатом занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ú]: *именú* → *имен*, *тел"тú* → *телят*.

4. Закінчення, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у знахідному відмінку іменників назв істот нульове закінчення є результатом аналогії до форми родового відмінка: *тел"тú* → *телят*;

- у давальному, орудному й місцевому відмінках закінчення *-ам*, *-ами*, *-ах* (*іменам*, *іменами*, *в іменах*; *телятам*, *телятами*, *на телятах*) виникли за аналогією до відповідних форм іменників колишнього I типу відмінювання: *водамú*, *водами*, *водахú*; порівняйте з давньоукраїнською мовою: *именьмú*, *именú*, *именьхú*; *тел"тъмú*, *тел"тú*, *тел"тъхú*.

Отже, історія відмінкових закінчень – це процес їх уніфікації, провідну роль у якій виконувала граматична аналогія.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Назвіть основні чинники розвитку сучасних відмінкових закінчень іменника. Який чинник є найважливішим і чому?
2. Охарактеризуйте сучасну I відміну іменника в українській мові. З'ясуйте, як вона постала.
3. Утворіть давньоукраїнські й сучасні українські форми родового, давального й місцевого відмінків однини.

- Поясніть, як розвинулися сучасні відмінкові закінчення: рука, земл", суша.
4. З'ясуйте, до якої групи відмінювання (варіанта) належать наведені іменники в давньоукраїнській і сучасній українській мовах: суша, сажа, межа. Чим можна пояснити наявність мішаної групи (варіанта) відмінювання в сучасній українській літературній мові?
 5. Провідмініайте в давньоукраїнській і сучасній українській мовах іменники мiшь, боукi, дiчи. Поясніть, як розвинулися сучасні відмінкові закінчення.
 6. Охарактеризуйте сучасну II відміну іменника в українській мові. З'ясуйте, як вона постала.
 7. Від поданих іменників утворіть відмінкові форми в давньоукраїнській і сучасній українській мовах. Поясніть, як розвинулися сучасні відмінкові закінчення: другi, сiнi, з"ть.
 8. Утворіть форми місцевого й кличного відмінків однини в давньоукраїнській і сучасній українській мовах. Поясніть фонетичні зміни й розвиток сучасних відмінкових закінчень: пастухi, грiхi, сiтьникi, вiлкi, посадникi, паробiкi.
 9. Провідмініайте в давньоукраїнській і сучасній українській мовах іменники село, тiло. Поясніть, як розвинулися сучасні відмінкові закінчення.
 10. Від поданих іменників утворіть відмінкові форми в давньоукраїнській і сучасній українській мовах, поясніть розвиток сучасних відмінкових закінчень: конь, степь, днь.
 11. Охарактеризуйте сучасну III відміну іменника в українській мові. З'ясуйте, як вона постала.
 12. Провідмініайте в давньоукраїнській і сучасній українській мовах іменники ночь, путь, мати. Поясніть розвиток сучасних відмінкових закінчень.
 13. Від поданих іменників утворіть форми родового відмінка однини в давньоукраїнській і сучасній українській мовах, поясніть розвиток сучасного

- закінчення в літературній мові та в діалектах: *соль, область, чьсть, любѣ*.
14. Охарактеризуйте сучасну IV відміну іменника в українській мові. З'ясуйте, як вона постала.
 15. Провідмініайте в давньоукраїнській і сучасній українській мовах іменники *им", тел"*. Поясніть, як розвинулися сучасні відмінкові закінчення.
 16. З'ясуйте, до яких сучасних відмін належать наведені іменники. Чому однакові за лексичним значенням іменники належать до різних відмін: *козеня, козенятко, поросля, порослятко, теля, телятко, гусеня, гусенятко, кошеня, кошенятко, каченя, каченятко*.
 17. Від наведених іменників утворіть форми давального, орудного, місцевого відмінків множини в давньоукраїнській і сучасній українській мовах. Поясніть розвиток сучасних відмінкових закінчень: *вода, земл", село, пол~, волі, тьсть, соль, мати, плем", осьл"*.
 18. Запишіть давньоукраїнською мовою словосполучення: *два сини, два коня, дві руки, два слова два імені, два чоловіки*. Поясніть історичні причини змін у закінченнях сучасної української мови.
 19. Поясніть походження сучасних відмінкових закінчень орудного відмінка множини: *плечами – плечима, грошима – грішми, чоботами – чобітьми, крилами – крильми*.
 20. Запишіть давньоукраїнською мовою й визначте давню основу іменників: *полк, вівця, честь, дочка, любов, камінь, ім'я, путь, поросля, степ, берег, дім, олень, кір, мед, мати, тесть, око, село, голуб*. До якої відміни вони належать у сучасній українській мові?

Тема 10. Займенник

1. Розряди займенників за значенням.
2. Словотвір займенників. Суплетивізм.
3. Історія форм особових та зворотного займенників.

4. Історія форм предметно-особового займенника.

Займенники в слов'янських мовах становлять невеликий за кількістю, здавна сформований, часто вживаний лексико-граматичний розряд.

У спільнослов'янській і давньоукраїнській мовах (як і в сучасній українській) були займенники особові й неособові.

Особові займенники: àçú, "çú, ", òû, îû, âû, âh, âà та зворотний ñâáâ.

Неособові займенники:

присвійні: îîè, îî~, îî", òâîè, òâî~, òâî", ñâîè, ñâî~, ñâî", íàøù, íàøâ, íàøà, âàøù, âàøâ, âàøà;

вказівні: ñû, ñâ, ñè; òú, òî, òà; îíú, îíî, îíà; è, ~, "; îâú, îâî, îâà; òàèú, òàèî, òàèà; ñèèú, ñèèî, ñèèà;

питальні: êúòî, ÷ùòî, ÷ùè - ÷èè, êúè - êùè, êîòîòú - êîòâòú, êàèú - êàèùè, êúè - êùè;

заперечні: ниêúòî, ни÷ùòî, ни÷èè, ниêùè;

неозначені íhêúòî, íh÷ùòî, íhêùè, етерú;

означальні: âûñù, âûñâ, âûñ", âûñ"êú, âûñ"êî, âûñ"êà, êúæüâî, ñâìú, èíú, èíî, èíà;

відносні: è(æâ), ~(æâ), "(æâ), êúòî, ÷ùòî.

Неособові займенники, крім займенників êúòî, ÷ùòî, íhêúòî, íh÷ùòî, розрізнялися за родами. У відмінюванні неособових займенників було дві групи (варіанти) відмінювання: тверда (зразок відмінювання – тú) і м'яка (зразок відмінювання – сь або è), займенники âûñù, âûñâ, âûñ" відмінювалися за мішаним варіантом відмінювання, деякі займенники відмінювали за зразком іменників колишнього I і II типів відмінювання або як іменні прикметники.

Словотвір займенників. Чуплетивізм. Особові займенники, на відміну від іменників, постійної основи, до якої додавалися б відмінкові закінчення, не мають. Через те îû, âû, âh, âà – це не форми множини і двоїни займенників "çú, ", òû, а окремі слова.

Форма " ← **ja* розвинулася ще в спільнослов'янський період унаслідок морфологічних змін (утрата кінцевого складу -*ǰú*) і властива давньоукраїнській мові з XI ст.: " рекоу (Слово Кир. Єрусал., XI ст.).

У всіх слов'янських мовах форми непрямих відмінків займенників 1-ї особи однини мають іншу основу:

Н. " *ǰú*, "

Р. мене

Д. *münh*, *ìè* тощо.

Суплетивність цих форм можна пояснити так. У праїндоевропейській мові існувала, імовірно, форма **eg(h)om*, де **e* – займенниковий корінь, *g(h)o* – підсилювальна частка, *m* – займенниковий компонент, порівняйте давньоіндійське *aham*, литовське *esmi*, якому в давньоукраїнській мові відповідає ~СМЬ (I ос. одн. теп. часу від дієслова бѹти). У цій формі виділяємо корінь ~*c-* (←**es*) і особове закінчення -*мь* (←**mi*): корінь позначає стан, дію особи (присудок), закінчення – особу, яка діє (підмет). Уважають, що -*мь* (←**mi*) у цій формі займенникового походження генетично пов'язане з основами непрямих відмінків займенників 1-ї ос. одн.; з різних причин у самотійному вжитку це -*мь* (←**mi*) витіснила форма **jazь* [Див.: 3, с. 69].

Суплетивні форми властиві також непрямим відмінкам займенника мѹ:

Н. мѹ

Р. насѹ

Д. намѹ, *íû* тощо.

Є деякі підстави твердити, що в праслов'янський період слов'яни мали дві форми називного відмінка: мѹ і нѹ ← **my*, **ny*. Про наявність у слов'ян форми нѹ свідчать пам'ятки старослов'янської мови (Київські листки, Збірник Клоца), сучасні болгарські форми *ние*, *ний*, відповідні діалектні сербські форми, говірки македонської мови, північно-західна група говорів російської мови (гдовські говірки), форму нѹ часто фіксують також старопсковські писемні пам'ятки. Отже, ще в спільнослов'янській мові в називному відмінку закріпився

займенник мû ← *ту, а в непрямих відмінках – форми займенника нû ← *ну: насú, намú тощо.

У слов'янських мовах первісно були особові займенники лише I та II осіб.

За своїм походженням займенники III особи *онъ, она, оно* (поява протетичного приголосного [в], заміна [о] на [і] в закритому складі) не особові, а вказівні. У функції вказівного займенника їхні членні форми *оний, оная, оноє* книжна українська мова використовує до XVIII ст. У живій мові вони зникли, імовірно, уже в XV – XVI ст.

Усі слов'янські мови ще до появи найдавніших пам'яток почали вживати вказівний займенник у функції предметно-особового, замінивши ним у називному відмінку однини, множини і двоїни займенник *и, ", ~*, форми непрямих відмінків якого (~го, ~моу і т. д.) зберігаються й досі. Так, ще в спільнослов'янській мові в системі займенника виникли нові суплетивні форми: називний відмінок утворено від основи *он-* ← *он-, непрямі – від основи *йе-* ← *je з її ускладненнями. Можна припустити, що серед причин появи цього суплетивізму були такі: 1) деякі відмінкові форми займенника *и, ", ~* збігалися (форма *и* була одночасно формою називного й знахідного відмінків однини чоловічого роду, називного відмінка множини чоловічого роду, називного відмінка двоїни жіночого й середнього роду; ця форма збігалася до того ж із часто вживаним сполучником *и*); 2) для особових займенників, у систему яких почав входити цей займенник, була характерною суплетивність саме називного й непрямих відмінків; 3) форми *и, ", ~*, виконуючи функцію своєрідного постпозитивного артикля, почали перетворюватися на складник членних займенників, прикметників, дієприкметників та порядкових числівників.

Неособові займенники

Присвійні: *iîê, ôâîê, ñâîê, iàøü, âàøü*. Ці займенники українська мова засвоїла з фонетичними змінами. Присвійність могла бути виражена й формою родового відмінка займенників *и, ", ~*. Пізніше утворені займенники *їхній, їхня, їхнє* також

мають у своїй основі форму родового відмінка займенників **и**, **"**, **~**.

Вказівні: ñü, ñâ, ñè; òú, òî, òà; îíú, îîî, îîà; è, ~, "; îâú, îâî, îâà; òàèú, òàèî, òàèà; ñèèú, ñèèî, ñèèà.

У найдавніших індоєвропейських мовах була наявна тричленна система вказівних займенників, яка дозволяла розрізняти не тільки найближчий, близький і найвіддаленіший об'єкт, але й об'єкт стосовно мовця, співрозмовника та поза зв'язком з ними. В українській мові цю систему найчіткіше представлено в частках займенникового походження *ось, от, он*. У давньоруській мові тричленна система зазнала руйнування, її заступила більш загальна двочленна: укр. *цей, той*.

Займенники *îâú, îâî, îâà*, які вживали при протиставленні: *Овыхъ избиша, а инѣхъ роуками изѣмаша* (Новгор. літ.), не збереглися в українській мові. Зникли також займенники *ñèèú, ñèèî, ñèèà*. Нечленні займенники *ñü, ñâ, ñè* чи утворені пізніше членні *сей – сий, сес – сие, сия – сея* в українській мові майже цілком вийшли з ужитку в I половині XIX ст. (залишки – у фразеологізмах *ні в сих, ні в тих*; складних словах типу *сьогоднішній*; займенниках та прислівниках типу *хтось, десь, звідси*). Новоутворені займенники *цей, ця, це*, які стали нормою сучасної української літературної мови, є результатом злиття частки *отú* з членною формою займенника *ñей, ñи*, *ñе~*: *отú + ñей → оцей (цей)*, *отú + ñи → оця (ця)*, *отú + ñе~ → оце (це)*.

Із займенників *òú, òî, òà* вже в XII – XIII ст. утворилися членні форми *тѣи, то~, та*.

Питальні: *èúòî, ÷üòî, ÷ùè – ÷èè, èúè – èùè, èîòîòú – èîòâòú, èàèú – èàèùè, èùè – èùè*.

Къ- і чь- – фонетичні варіанти одного займенникового компонента. Перший уживають для називання осіб: *къто – къ + то „хто то?“* (унаслідок дисиміляція, викликаного занепадом *ъ, – хто*). Другий – для називання речей: *чь + то, дисиміляція → што*, з кінця XVI ст. – *що*.

Від основи **чь-** утворився й питально-присвійний займенник **чьи** із закономірною заміною в українській мові напруженого зредукованого [ь] в [и].

Которъ – основа **ко-** і суфікс **-торо** (з ним і *вѣторъ*), який спочатку вживали для вираження протиставлення між двома особами чи предметами („котрий із двох?“). З часом цей займенник набув загальнішого значення, утративши розподільно-числовий характер протиставлення.

Кѣи – кѣи у всіх східнослов'янських мовах вийшов з ужитку; залишки його зберігає російська літературна мова (*некий, кое-кто*) і діалектна українська (*кой-хто*).

Заперечні утворилися поєднанням заперечення **ни** з питальними займенниками; у сполученні з **нѣ** давньоукраїнські питальні займенники мали значення **неозначених** (пор. рос. *некто, нечто, некий*).

Пізніші зміни були незакономірними: заперечні мали б звучати *нихто, нищо* (давній [і] перейшов у передньо-середній голосний [и]), а неозначені – *ніхто, ніщо* (н → і). Але для заперечних займенників використовуємо префікс *ні-*, а неозначені утворилися за допомогою частки займенникового походження *-сь* (кѣто сь → *хтось*). Пам'ятки XVIII ст. фіксують новотвори з препозитивними частками *де-, аби-, будь-*, постпозитивною *-небудь*, а також утвореннями типу *казна-хто* ← *кат зна хто*. Давніші пам'ятки фіксують займенник *стеръ* „хтось, якийсь, деякий“, який уже в XIV – XV ст. вийшов з ужитку.

Означальні займенники **вѣсь, вѣсе, вѣс** мають корінь **вѣс-**, редукований голосний якого або вокалізувався в сильній позиції, або занепадав у слабкій. З цього ж кореня утворився займенник **вѣс"къ**. Давньоруський займенник кожьдо перетворився на сучасний *кожний* (додався суфікс **-н-**, відбулося спрощення звукового складу після занепаду зредукованого). Займенник *інший* утворено від кореня *ин-* суфіксом вищого ступеня порівняння прикметника *-ьш-*.

Історія форм особових та зворотного займенників

Однина

Н.	"зú, "	тû	-	
Р.	мене	тебе	себе	
Д.	мúnĥ, мьнĥ, ми	тебĥ, тобĥ, ти	себĥ, собĥ, си	
З.	м", мене	т", тебе	с", себе	
О.	мьною	тобою	собою	
М.	мúnĥ, мьнĥ	тебĥ, тобĥ	себĥ, собĥ	
	Множина		Двоїна	
Н.	мû	вû	Н. вĥ	ва
Р.	насú	васú	З. на,	ва, ваю
			наю	
Д.	намú, нû	вамú, вû	Р.-М. наю	ваю
З.	нû, насú	вû, васú	Д.-О. нама	вама
О.	нами	вами		
М.	насú	васú		

1. Форми, успадковані без змін:

- від спільнослов'янської мови успадковано форму називного відмінка займенника я ← *ja.

2. Форми, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у називному відмінку в займенниках *ти, ми, ви* відбулося злиття [*i] та [*y] → *и*, порівняйте з давньоукраїнською мовою: òû, ìû, âû;

- в орудному відмінку займенників *нами, вами* також відбулося злиття етимологічних [*i] та [*y] → *и*, що зумовило ствердіння приголосного [м], порівняйте з давньоукраїнською мовою: нами, вами;

- в орудному відмінку займенників *мною, тобою, собою* -у в закінченні розвинулося внаслідок деназалізації [*□] → [*□] → [u] ще в дописемний період розвитку української мови: *тьпоj□ → тьпоj□ → мьною → мною, *тобоj□ → тобоj□ → тобою → тобою, *собоj□ → собоj□ → собою → собою;

- у родовому та знахідному відмінках займенників *мене, тебе, себе* відбулося ствердіння приголосних перед [e];

- у давальному й місцевому відмінках займенників *мені* – *на мені*, *тобі* – *на тобі*, *собі* – *на собі* давній *h* ← **ě* змінився в [i]: *múnh*, *тобh*, *собh*.

3. *Форми, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:*

- у родовому, давальному, знахідному, місцевому відмінках займенників *нас*, *вас* (Р., З. в.), *нам*, *вам* (Д. в.), *на нас*, *на вас* (М. в.) розвинулося нульове закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого редукованого [ú]: *насú*, *намú*, *васú*, *вамú*.

4. *Займенникові форми, що виникли внаслідок впливу аналогії:*

- у давальному й місцевому відмінках основа *мен-*: *мені* розвинулася за аналогією до основи родового відмінка: *мене*. У цих відмінках відповідно до давньоруських *мънh*, *мьнh* мало би бути *мні*. Цю форму засвідчують пам'ятки: *Мні, старому, помочи давайте* (нар. дума про отамана Матяша старого). Але вже пам'ятки XVI – XVII ст. фіксують новотвір *мені*.

У давальному відмінку спільнослов'янської та давньоукраїнської мов паралельно з більш пізніми *мънh*, *тобh*, *собh* існували контаміновані форми *ми*, *ти*, *си*. У давньоукраїнській мові ці форми могли виконувати три основні функції: 1) указували на особу: *Речеє же имъ Ольга: люба ми ~сть рhчь ваша* (Лавр. літ.); 2) указували на приналежність: *Сына ми пошли ко дщери* (Гал.-Вол. літ.); 3) указували на жвавість, інтенсивність, неперешкожденість дій, явищ, пов'язаних із зацікавленістю мовця, залученням співрозмовника до описуваних подій: *Что ми шумить, что ми звенить давечя рано пред зорями* (Слово).

Омонімія граматичних значень форм *ми*, *ти*, *си*, уживання їх з іменниками в різних непрямих відмінках, збіг граматичної форми особового займенника *си* з формами часто вживаного вказівного, наявність спеціальних форм присвійних займенників для вираження приналежності – усе це зумовило спочатку обмеженість використання цих займенників, а потім і їх зникнення. *Форми мі, ти, сі зберігають говірки південно-західного наріччя: лемківські, покутсько-буковинські, бойківські, гуцульські.*

Давні форми знахідного відмінка м" ← $t\Box$ ← **te*, т" ← $t\Box$ ← **te*, с" ← $s\Box$ ← **se* часто вживані в українських пам'ятках: не на т# послан есмь... (Хр. Г. Амартола), даждь имѹ за с# и за м# (О.Єв., 1056 – 1057). Далі ці форми починають витіснятися формами родового відмінка мене → *мене*, тебе → *тебе*, себе → *себе*, що пов'язано з виникненням і граматичним оформленням категорії осіб, а пізніше – категорії істот та предметів. Форму знахідного відмінка с" в більшості говорів стали вживати в позиції після дієслів і, таким чином, вона перетворилася на формотворчий постфікс: *купатися*, *утиратися*. У південно-західних говірках української мови постфікс *ся* (*си*, *сі*) зберігає відносну незалежність і може бути в препозиції до дієслова: *я ся вмиваю*.

Давні форми давального й знахідного відмінків нѹ, іѹ, які були омонімічними з формами називного відмінка й порушували принцип флективності граматичної будови давньої української мови, заступилися формами намѹ → *нам*, насѹ → *у нас*, вамѹ → *вам*, васѹ → *у вас*.

Історія форм предметно-особового займенника

	Однина			Множина		
	чол. р.	середн. р.	жін. р.	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	онѹ (и)	оно (~)	она (")	они (è)	она (")	онѹ (h)
Р.		~го	~h		ихѹ	
Д.		~моу	~è		имѹ	
З.	è (нь), ~го		p, ~h	h	"	h
О.		имь	~ю		ими	
М.		~iü	~и		ихѹ	

Двоїна

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	она (")	îih (è)	îih (è)
Р.-М.		~p	
Д.-О.		èià	
З.	"	è	è

Предметно-особовий займенник з походження є вказівним, анафоричним, що утворився ще до появи слов'янських писемних пам'яток. Анафоричний (той, що відсилає до попереднього) вказівний займенник и, ", ~ у формі називного відмінка в усіх слов'янських мовах вийшов з ужитку, його заступили форми онѹ, она, оно, з часткою же цей займенник уживали як відносний.

1. Форм, успадкованих без змін, немає.

2. Форми, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у називному відмінку однини чоловічого роду [o] в закритому складі перейшов в [i]: онѹ → *він*;

- у місцевому відмінку однини чоловічого й жіночого роду [e] в закритому складі перейшов в [i]: ~мь → *на нім*, ~è → *на ній*;

- у називному відмінку займенників усіх трьох родів розвинувся приставний приголосний [v] для закриття „зіяння” – гіатусу: онѹ → *він*, она → *вона*, оно → *воно*;

- у родовому, давальному й знахідному відмінках однини чоловічого й середнього роду етимологічний [e] лабіалізувався в [o]: ~âi → *його* (Р. і З. в.), ~îiô → *йому*;

- у називному відмінку множини закінчення [и] є результатом злиття [*i] та [*y] →[и]: они (ч. р.), онѹ (ж. р.) →вони;

- в орудному відмінку однини та в родовому, знахідному, орудному й місцевому відмінках множини після приставного [н] давній [*i] змінився в [и], наприклад ихѹ – у них;

- у родовому відмінку однини жіночого роду форма її походить з ~h, де [h] закономірно змінився в [i] (на письмі i), а далі відбулася регресивна асиміляція: [e] уподібнився до наступного [i].

3. Форми, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у родовому, знахідному, орудному, місцевому відмінках однини й множини розвинувся приставний приголосний [н] унаслідок перерозкладу основ займенників і прийменників, зумовленого дією закону відкритого складу:

*vъn – jеть → vѹ немь → у (в) нім

*sъn – jить → сѹ нимь → з ним

*kъn – jети → кѹ немоу

Нормою сучасної української літературної мови є форми *ним, нею, ними* незалежно від наявності чи відсутності прийменника;

- у називному відмінку однини чоловічого роду, орудному й місцевому однини чоловічого й середнього роду, у родовому, давальному, знахідному й місцевому відмінках множини з'явилося нульове закінчення внаслідок занепаду кінцевих слабких зредукованих [ѹ] та [ѱ], наприклад, ѡііѹ → *він*, имѹ → *ним*, ~mѹ → *на нім*, ихѹ → *їх*, имѹ → *їм* тощо.

4. Форми, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у місцевому відмінку однини чоловічого й середнього роду розвинулася паралельна форма *на ньому* як результат внутрішньої аналогії до форми давального відмінка ~моу → *йому*;

- у знахідному відмінку множини давні форми h, " заступилися новою *їх*, що є результатом внутрішньої аналогії до форми родового відмінка: ѡхѹ → *їх*.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Які розряди займенників за значенням розрізняли в спільнослов'янській і давньоукраїнській мовах? Наведіть приклади, порівняйте із сучасною мовою.
2. Які займенники були родовими, які безродовими?
3. Визначте групу (варіант) відмінювання наведених займенників. З'ясуйте, за зразком відмінювання яких займенників відмінювалася тверда і м'яка група: ова, тї, тво~, вашь, така, и(же), инї, кїто, чьто, си.
4. Утворіть давньоукраїнські форми займенника вьсь. З'ясуйте, до якої групи (варіанта) він належить.
5. Утворіть відмінкові форми займенника етерї. З'ясуйте особливості його відмінювання.
6. Чим можна пояснити суплетивність форм непрямих відмінків займенника 1-ої особи однини "зї, "?
7. Поясніть суплетивізм непрямих відмінків займенника 1-ої особи множини мї.
8. З'ясуйте причини суплетивізму непрямих відмінків предметно-особового займенника онї – ~го, она – ен, оно – ~го.
9. Як можна пояснити пізніші утворення присвійного займенника в українській мові *їхній, їхня, їхнє*?
10. Яка просторова градація вказівних займенників була властива спільнослов'янській і яка властива сучасній українській мові? Охарактеризуйте їх.
11. Як утворився вказівний займенник *цей, ця, це*, властивий сучасній українській мові?
12. Які звукові зміни зумовили появу фонетичних варіантів питально-відносних займенників *кїто, чьто* в спільнослов'янській мові? Чим можна пояснити наявність сучасних форм *хто, що*?
13. Охарактеризуйте особливості творення заперечних і неозначених займенників у давньоукраїнській мові, порівняйте їх із творенням у сучасній українській мові.

14. Порівняйте особові і зворотний займенники в давньоукраїнській і сучасній українській мовах. З'ясуйте історичні зміни, що відбулися в сучасних формах.
15. Які форми особових займенників були енклітичними (контамінованими)? У яких говірках сучасної української мови вони наявні? Наведіть приклади.
16. Чим з походження є сучасний формотворчий дієслівний постфікс *-ся* (*умиватися*, *утиратися*)? Які особливості вживання цієї одиниці можна спостерігати в говірках південно-західного наріччя української мови?
17. Чим з походження є слов'янський предметно-особовий займенник *онú*, *она*, *оно*?
18. Утворіть давньоукраїнські та сучасні форми займенника *онú* – *він*. З'ясуйте, які історичні зміни відбулися в сучасних формах цього займенника.
19. Як можна пояснити появу [в] в сучасній українській мові: *онú* – *він*, *она* – *вона*, *оно* – *воно*?
20. Які причини зумовили появу приставного [н]: *имú* – *ним*, *~мь* – *на нím* та *ін*.?
21. Чим можна пояснити наявність паралельних форм місцевого відмінка в сучасній українській мові: *на нím* – *на ньому*?

Тема 11. Прикметник

1. Загальні зауваження.
2. Учення О. Потебні про походження й трансформацію прикметників.
3. Історія форм іменних (нечленних) прикметників.
4. Історія форм повних прикметників.
5. Історія форм ступенів порівняння прикметників.

Прикметник як окрема частина мови виникає на основі синтаксичної функції атрибута, поступово виділяючись із загальної групи імен, уточнюючи разом з тим і значення іменника як частини мови.

У спільноіндоєвропейській мові імена, уживані у функції означення, відрізнялися від імен, які були назвами предметів, тільки тим, що узгоджувалися граматично з іменниками – назвами предметів.

Система відмінювання прикметників, як і іменників, зумовлена наявністю граматичних категорій роду, числа й відмінка. Проте у прикметника, на відміну від іменника, форми роду, числа й відмінка цілком синтаксичні; це форми граматичного відношення прикметників до означуваних слів, форми узгодження з ними. Флексії прикметників слугують для вираження ще більш абстрагованих значень, ніж флексії іменників. Саме тому в системі відмінкових форм прикметників немає тієї різноманітності закінчень за типами відмінювання, яка становила одну з найхарактерніших рис відмінювання іменників давньоукраїнської мови.

О. Потебня в праці „Про зміни значення і замінах іменника” зазначав, що „відмінність між іменником і прикметником у мові ... зменшується в напрямку до минулого... В іменнику в тому ж напрямку від нас збільшується атрибутивність” [Цит. за: 17, с. 166]. Важливим, на думку О. Потебні, також є те, що „прикметник, як виділений із зв’язку ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника й утворився з нього... Шлях від іменника до прикметника є атрибутивне вживання іменника” [Цит. за: 3, с. 94].

Отже, спочатку будь-яким словом-іменем позначали предмет і його якісну ознаку, поступово атрибутивна функція закріплюється за тими іменами, у семантиці яких сильніше виявлено значення якості, ознаки, а значення предметності послаблено, а надалі й зовсім утрачено: порівняйте, наприклад, *голубий* від *голуб* ← **gol*□*ь* (ознака якості кольору), *зелений* від *зело* ← **zelo* (ознака кольору).

Отже, унаслідок диференціації загального класу імен на імена з предметним значенням та імена з атрибутивним значенням абстрагованої від предмета якості або властивості виникають окремі самостійні частини мови іменник і прикметник. Тобто між іменником і прикметником існує прямий генетичний зв’язок, і прикметник виникає пізніше на ґрунті імен із синтаксичною функцією означення (атрибута).

Історія форм іменних (нечленних) прикметників

Іменні (нечленні) прикметники, успадковані ще від праіндосвропейської мови, мали лише два типи відмінювання: прикметники чоловічого й середнього роду відмінювали, як іменники чоловічого й середнього роду колишніх основ на *-ǫ, *-jǫ; прикметники жіночого роду – як іменники жіночого роду колишніх основ на *-ā, *-jā. Однакові відмінкові форми іменників і нечленних прикметників зумовлені тим, що ті й ті виділились із загальної групи імен.

	Однина		
	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.
Н.	новъ, синь	ново, сине	нова, син"
Р.	нова, син"		новû, синĥ
Д.	новіо, синѣ		новĥ, синѣ
З.	новъ, -à, синь, -"	ново, синâ	новіо, синѣ
О.	новъіü, синьіü		новіѣ, синâѣ
М.	новĥ, синѣ		новĥ, синѣ
	Множина		
	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.
Н.	новѣ, синѣ	нова, син"	новû, синĥ
Р.	новъ, синь		новъ, синь
Д.	новііъ, синâіъ		новаіъ, син"іъ
З.	новû, синĥ	нова, син"	новû, синĥ
О.	новû, сине		новаіѣ, син"іѣ
М.	новĥѡ, синѣѡ		новаѡ, син"ѡ
	Двоїна		
	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.
Н.-З.	нова, син"	новĥ, синѣ	новĥ, синѣ
Р.-М.	новіо, синѣ		новіо, синѣ
Д.-О.	новоіа, синеіа		новаіа, син"іа

Іменні прикметники в давньоукраїнській мові вживали в основному у функції означення, іменної частини складеного

присудка й присудкового (предикативного) означення. Дві останні функції були для них більш характерними. У давніх східнослов'янських мовах помітна виразна тенденція до занепаду коротких форм прикметників та поступова заміна їх повними. З виникненням членних форм прикметників, які прийняли на себе функцію означення, іменні прикметники поступово втратили відмінювання й залишилися для вираження присудковості. Тексти пам'яток свідчать про те, що короткі форми зазвичай виконували функцію складової частини присудка.

Уже в пам'ятках XII – XIII ст. форми непрямих відмінків нечленних прикметників трапляються рідко. Але остаточне розмежування функцій іменних і членних прикметників завершилося тільки в I половині XIX ст.

У сучасній українській мові збережено лише виразні залишки іменної системи відмінювання прикметників: у називному відмінку однини присвійних прикметників із суфіксами *-ів, -їв, -ин, -їн* (*синів, Сергійв, материн, Надійн*); у прізвищах та географічних назвах прикметникового походження (*Фастів, Лукив*); у прізвищах та іменах по батькові з суфіксами *-ич, -ович, -евич* (*Хомич, Максимович, Вагілевич*). Іменні форми якісних прикметників наявні у фольклорі та його стилістичних наслідуваннях (*зелен сад, ясен місяць, дрібен дощик*). Залишки колишніх іменних форм прикметників зберігаються в прислівниках, утворених поєднанням відмінкових форм нечленних прикметників з прийменниками: *здавна, помалу, заново, нарівні*. Іменні форми зберігає також невелика група прикметників, використовуваних у ролі присудків: *винен, годен, готов, жив, здоров, ладен, повен, рад*.

Займенникові (членні) прикметники були відомі вже спільнослов'янській мові. Процес їх виникнення зумовлений уживанням імен у функції означення. Утворювалися членні прикметники додаванням до іменних прикметників відмінкових форм займенників *è, â, "*, які, виконуючи функцію своєрідного постпозитивного артикля, первісно підкреслювали визначеність якості або властивості предмета й зосереджували увагу мовця саме на цій його рисі. Згодом, коли займенники *è,*

â, " з окремого самостійного слова перетворилися на складники прикметників, значення вказівності, визначеності таких займенників слабшало, і вони почали передавати певне узагальнення тієї чи тієї ознаки.

Тверда група

Однина

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	добрѣи	добро~	добра "
Р.		доброґо	доброh (-ѣh)
Д.		доброму	доброи
З.	добрѣи (-оґо)	добро~	доброю
О.		добрѣмь (-ѣимь)	доброю
М.		добрѣмь (-hмь)	доброи

Множина

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	добрии	добра "	добрѣh
Р.		добрѣѡú (-ѣиѡú)	
Д.		добрѣмú (-ѣимú)	
З.	добрѣh	добра "	добрѣh
О.		добрѣми (-ѣими)	
М.		добрѣѡú (-ѣиѡú)	

Двоїна

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.-З.	добра "	добрѣи	добрѣи
Р.-М.		добрѣю	
Д.-О.		новѣма (-ѣима)	

М'яка група

Однина

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	синии	син~~	син " "
Р.		син~ґо	син~h (-hh)
Д.		син~му	син~и
З.	синии (-~ґо)	син~~	синюю
О.		синимь (-иимь)	син~ю
М.		син~мь	син~и

Множина			
	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.	синии	син " "	синhh
Р.		синихú (-иихú)	
Д.		синимú (-иимú)	
З.	синhh	син " "	синhh
О.		синими (-иими)	
М.		синихú (-иихú)	
Двоїна			
	чол. р.	середн. р.	жін. р.
Н.-З.	син " "	синии	синии
Р.-М.		синюю	
Д.-О.		синима (-иима)	

У займенникових прикметниках, імовірно, ще в спільнослов'янський період розпочався процес стягнення закінчень. Спочатку випадав інтервокальний [*j], потім уподібнилися голосні, які пізніше зазнали стягнення: $\hat{a}\hat{i}\hat{a}\hat{o}\hat{a}\hat{a}\hat{i} \leftarrow \hat{a}\hat{i}\hat{a}\hat{o}\hat{a}\hat{a}\hat{i} \leftarrow \hat{a}\hat{i}\hat{a}\hat{o}\hat{a}\hat{a}\hat{i} \leftarrow *dobrajego$. Напевно, стягнення відбувалося в непрямих відмінках, у називному й знахідному відмінках цей процес розпочався значно пізніше. Форми родового й давального відмінків типу *доброго, доброму* (з *добраго, добруму*) виникли під впливом аналогії до займенників типу *кого, того, кому, тому*. Хоча форми типу *доброго* відомі пам'яткам уже з XIV – XV ст., широко вживаними залишаються форми на *-аго*, що було зумовлено традиціями церковної літератури, певними стилістичними завданнями. Стягнені форми починають переважати лише з кінця XVI – початку XVII ст. і тільки в XIX ст. стають нормативними, а нестягнені вживають з певною стилістичною й ритміко-мелодійною метою. Із сучасних східнослов'янських мов стягнені форми типу *добра, добре* властиві лише українській мові.

Історія форм повних прикметників

Тверда група (однина)

1. Форми, успадковані без змін: у родовому й давальному відмінках чоловічого й середнього роду зберігаються давні закінчення **-ого, -ому**: *доброго, доброму*.

2. Форми, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у називному, знахідному відмінках чоловічого роду та в орудному відмінку чоловічого й середнього роду [и] в закінченні є результатом зміни [*i] на [*y] → [и]: *äîáðùè* → *добрий*, *äîáðùü* → *добрим*;

- у родовому відмінку жіночого роду [і] в закінченні походить з давнього [h] ← [*ě]: *äîáðoh* → *доброї*;

- в орудному відмінку жіночого роду [у] в закінченні походить з колишнього [*□] (зміна відбулася ще в дописемний період розвитку української мови): **dobroj□* → *dobroj□* → *äîáðop* → *доброю* [доброју];

- у місцевому відмінку чоловічого, середнього й жіночого роду [і] в закінченні походить з давнього [o]: *äîáðîü* → *у добрім*, *äîáðîè* → *у добрій*.

3. Форми, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- в орудному й місцевому відмінках чоловічого й середнього роду скоротилося закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [ü]: *äîáðüü* → *добрим*, *äîáðîü* → *на добрім*.

4. Форми, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у місцевому відмінку чоловічого й середнього роду з'явилося паралельне нове закінчення **-ому** за аналогією до давального відмінка: *у доброму*.

Тверда група (множина)

1. Форм, успадкованих без змін, немає.

2. Форми, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у знахідному відмінку чоловічого й жіночого роду закінчення **-і** походить з h: *äîáðûh* → *äîáðûç* → *добрі*;

- в усіх непрямих відмінках *-и* в закінченні є результатом злиття [**i*] та [**y*] → [*и*]: *äîáðûõú* → *добрих*, *äîáðûîü* → *добрим*, *äîáðûîè* → *добрими*.

3. Форми, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у родовому, давальному, знахідному та місцевому відмінках скоротилося закінчення внаслідок занепаду кінцевого слабкого зредукованого [*ü*]: *äîáðûõú* → *добрих*, *äîáðûîü* → *добрим*, *äîáðûõú* → *на добрих*.

4. Форми, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у називному й знахідному відмінках середнього роду закінчення *-і* (*добрі*) розвинулося за аналогією до знахідного відмінка прикметників чоловічого роду, порівняйте: *äîáðûî* → *äîáðûîç* → *добрі*;

- у знахідному відмінку нове паралельне закінчення *-их* (*добрих*) розвинулося за аналогією до родового відмінка: *äîáðûõú* → *добрих*.

М'яка група (однина й множина)

Для м'якої групи в українській літературній мові й у більшості говорів характерне збереження етимологічно м'якої основи (*сини* → *синій*), у непрямих відмінках однини прикметники м'якої групи стали відмінювати за аналогією до твердої, наприклад: *синего* – *синього*, *синемоу* – *синьому* тощо. У множині закінчення *-і*, *-іх*, *-ім*, *-іми* (*сині* – Н. і Зн. в., *синіх* – Р., Зн., М. в., *синім* – Д. в., *синіми* – О. в.) є результатом збереження на письмі м'якої основи цих прикметників.

Історія форм ступенів порівняння прикметників

Якісні прикметники в давньоукраїнській мові мали два ступені порівняння – вищий і найвищий.

Вищий ступінь порівняння утворювали за допомогою суфікса **-je-* (з **-jes-*), який приєднували до безсуфіксної основи або до основи із здавна змертвілими суфіксами. Цей суфікс використовували лише у формах називного й знахідного відмінків вищого ступеня порівняння прикметників середнього роду. Пор. старосл. *более*, *мънее*, *вьшее*, *крѣплее*. Зберігся цей суфікс у сучасній російській мові: *тверже*, *круче*, *проще*, *больше*. Українська мова втратила утворення такого типу.

Суфікс **-ш-** (обмежений щодо свого застосування в сучасній мові) походить із **-ъш-** ← ***-bš-** ← ***-jbs-**. У давньоукраїнській мові форму вищого ступеня порівняння за допомогою цього суфікса утворювали: 1) від деяких безсуфіксних прикметників (хужьши); 2) від прикметників, що утворюють форму вищого ступеня порівняння від іншого кореня (добра – лучьши, веелика – больши); 3) від кореня прикметників із суфіксами **-ок-**, **-ек-**, **-ьк-**, **-ьк-** (высока – вышьши, далеека – дальши, низька – нижьши, т"жька – т"жьши). Після занепаду зредукованого на українському ґрунті відбулися асимілятивно-дисимілятивні процеси на стику кореня й суфікса, унаслідок чого виник суфікс **-ч-** (*ближчий, дорожчий, нижчий, тяжчий, вищий*).

Сучасна українська мова ширше використовує суфікс **-иш-**, який походить з давнішого **-hшш-** ← ***-ějbs-**. Зникнення суфіксального **-j-**, до якого скоротився [и], зумовлено подовженням [ш] унаслідок асиміляції й наступною втратою цієї подовженості за зразком [шш] у позиції після приголосного. Можливо, зникнення [j] у суфіксі вищого ступеня порівняння прикметників зумовлено просто стягненням **-ій-** в **-і-** (пор. *пиду* ← *пійду* ← *поиду*): *добрійший* → *добріший*. Трифонемний суфікс доволі довго зберігала українська мова (він наявний ще в першому виданні „Енеїди” І. Котляревського). Південно-західним говіркам така структура суфікса відома й зараз (*поганійший, багатійший*).

Прикметники вищого ступеня порівняння в давньоукраїнській мові мали іменну (нечленну) і займенникову (членну) форми й відмінювалися так, як і всі прикметники.

Форми найвищого ступеня порівняння прикметників у сучасній українській мові утворюють додаванням префікса **най-**, який був відомий і в давньоукраїнській мові.

Отже, найголовніші зміни в історії прикметника такі:

- 1) відбулося розмежування функцій іменних і членних прикметників;
- 2) було втрачено відмінювання іменних прикметників;
- 3) в історії займенникових прикметників відбулися зміни, пов'язані із занепадом слабких зредукованих [ú] та [ü], злиттям

[*i], [*y] → [и], зміною [o], [e] в [і] в новому закритому складі, [h] в [і];

4) відмінювання твердої групи прикметників вплинуло на м'яку;

5) стали використовувати форму давального відмінка однини чоловічого й середнього роду у функції місцевого відмінка, що призвело до появи у формі останнього паралельних відмінкових закінчень;

6) було втрачено категорію роду в множині, що потягло за собою уніфікацію закінчень називного й знахідного відмінків множини;

7) форми двоїни заступилися множиною;

8) з'явилися стягнені форми прикметників;

9) було втрачено утворення вищого ступеня порівняння прикметників із суфіксом **-ийш-**;

10) поширився префікс **най-** для форм найвищого ступеня порівняння.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. На основі якої синтаксичної функції виникає прикметник, виділяючись із загальної групи імен?
2. Чим граматичні категорії прикметника відрізняються від іменникових категорій?
3. Яку думку висловив О. Потебня про походження й трансформацію прикметника?
4. Утворіть давньоукраїнські відмінкові форми наведених словосполучень. Поясніть особливості відмінювання іменників та іменних прикметників: мудра книга, нові́ городі́, син~ мор~, вiсокí домí, хiтрí звiрi, велико дерево.
5. Чим можна пояснити втрату відмінювання іменних прикметників в українській мові? Наведіть приклади залишків іменної системи відмінювання прикметників у сучасній мові.
6. Від іменних форм прикметників утворіть займенникові, поясніть, яку функцію у творенні іменних прикметників виконували вказівні займенники *є, ", ~*.

7. Провідмініайте давньоукраїнською та сучасною українською мовами прикметники новіи, нова", ново~, синии, син" ", сине~. Поясніть, як утворилися стягнені форми прикметників в українській мові.
8. Чим можна пояснити наявність в українських пам'ятках форм типу доброго – доброго (Р.в. одн.), добруму – добруму (Д.в. одн.)?
9. Що зумовило появу паралельних закінчень у місцевому відмінку однини прикметників чоловічого й середнього роду: *на новім – на новому, на синім – на синьому*?
10. Розкажіть про особливості відмінювання членних прикметників м'якої групи відмінювання в давньоукраїнській і сучасній українській мовах.
11. Від поданих прикметників утворіть форми вищого ступеня порівняння в давньоукраїнській і сучасній українській мовах. З'ясуйте, які суфікси беруть участь у творенні цих форм: *дорогі, нові, малі, добрі, чьстьні, синь*.
12. Чим можна пояснити появу суфікса **-ч-** у сучасних формах вищого ступеня порівняння: *ближчий, дорожчий, нижчий, тяжчий, вищий*?
13. Як розвинувся формотворчий суфікс **-іш-** для творення прикметників вищого ступеня порівняння: *добріший, новіший, твердіший, гостріший*?
14. Поясніть наявність таких форм вищого ступеня порівняння прикметників у південно-західних говірках української мови: *поганіший, багатіший, добріший*.
15. Назвіть найголовніші зміни в історії прикметника.

Тема 12. Числівник

Числівник – порівняно нова частина мови, хоча прості назви кількісних понять виникли ще в спільноіндоєвропейську добу, наприклад, числівники від *двох* до *десяти* та числівник *сто*; числівник *один* ← *īäëíú* сягає спільнослов'янського **jedъnъ*.

Числівники в давньоукраїнській мові не мали єдиної системи відмінювання.

Числівник *īäëíú*, одьно (одино), одьна (одина) змінювався за родами, числами й відмінками, як вказівний займенник *tú*, *то*, *та*.

	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.
Н.	одинú	одьно (одино)	одьна (одина)
Р.	одьного (одиного)		одьноh (одиноh)
Д.	одьному (одиному)		одьної (одиної)
З.	одинú	одьно (одино)	одьну (одину)
О.	одьнĥмь (одинĥмь), одьнимь		одьною (одиною)
М.	одьномь (одиномь)		одьної (одиної)

Числівник *дúва*, *дúvĥ* мав лише форми двоїни:

	Чол. р.	Середн. і жін. р.
Н.-З.	дúва	дúvĥ
Р.-М.	дúвою (дúву)	
Д.-О.	дúvĥма	

Числівники *три*, *чотири* відмінювалися як іменники в множині: *три* – як іменники з основами на **-ĭ*, а *чотири* – як іменники з основою на приголосний.

	Чол. р.	Середн. і жін. р.	Чол. р.	Середн. і жін. р.
Н.	три~	три	четûре	четûри
Р.		трии		четûрú
Д.		трьмú		четûрьмú
З.		три		четûри
О.		трьми		четûрьми
М.		трьхú		четûрьхú

Числівник *десять* у давньоукраїнській мові відмінювався як іменник з основою на приголосний у всіх трьох числах.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	дес"ть	дес"те	дес"ти
Р.	дес"те	дес"тú	дес"ту
Д.	дес"ти	дес"тьмú	дес"тьма
З.	дес"ть	дес"ти (-е)	дес"ти
О.	дес"тью	дес"тьми	дес"тьма
М.	дес"те	дес"тьхú	дес"ту

Числівник *сúто* відмінювався як іменник середнього роду з основою на *-*ǫ* і мав форми однини, множини й двоїни.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	сúто	сúта	сúтн
Р.	сúта	сúтú	сúтоу
Д.	сúтоу	сúтомú	сúтома
З.	сúто	сúта	сúтн
О.	сúтúмú	сúтú	сúтома
М.	сúтн	сúтнхú	сúтоу

Числівник *тисяча*, імовірно, розвинувся на балто-слов'янському ґрунті, бо схожі відповідники знаходимо лише в балтійських мовах, наприклад, д.-прус. *tūsimtos*, лит. *tūkstantis*.

Більшість чисел позначалися складеними числівниками, що згодом лексикалізувалися (злилися), утратили самостійне значення поєднаних структурних частин, утратили властивості словосполучень і по-новому почали відмінюватися, пов'язуватися з іншими словами в реченні: *îäëíú íà äãñ"òå* → *одинадцять* → *одинадцять*, *òðè äãñ"òå* → *тридцять*, *î"òü äãñ"òú* → *п'ятдесят*, *÷åòûðè ñúòà* → *чотириста*, *ñãíü ñúòú* → *сімсот* тощо.

Не всі давні числівники й числівникові форми збереглися: перестали вживатися числівники *четыредãñ"òú*, *дев"òüäãñ"òú* і відповідні порядкові *четыредãñ"òúíú*, *дев"òüäãñ"òúíú*, відповідно заступилися новотворами важкозрозумілої етимології: *сорок*, *дев'яносто*, *сороковий*, *дев'яностий*. Зникли паралельні утворення числівників *първъ* на *äãñ"òè*, *дъванаäãñ"òúíú*, *сотънъ*, форми типу двои,

äúâî", î"òâðú, î"òâðà тощо. Щоправда, з'явилися власне українські новотвори (*двійко, шестірко*). Так поступово утворювалася й розвивалася з власними специфічними ознаками самостійна частина мови – числівник.

В історичному процесі розвитку граматичної будови мови числівник мав різні ступені абстрактності. Так, сучасні числівники *п'ять – десять, сто* й давні числівники *î"òü – даñ"òü, ñúòî* (← **petь – *desetь, *sъto*) щодо цього не тотожні. У сучасній українській мові їх сприймають як математичні числа, у спільнослов'янській і давньоукраїнській – як іменники *п'яток, десяток, сотня*. Крім того, вони мали майже всі властивості іменників (граматичні категорії роду, числа та відмінка), а виходячи з цього, ці числівники могли мати при собі й означення: *î#òü òàèèàíòú îè åñè îðhääèú ñà äðîóã@ \ î#òü òàèèàíòú îѠpèîáѠðhòîðú èèè* (О. Єв., 1056 – 1057). Але протягом наступних століть числівники втрачають риси предметності, категорії, притаманні іменникам, і перетворюються на слова, що позначають абстрактні числа.

Порядкові числівники (нечленні та членні) відмінювалися за зразком прикметників, і сучасні їх відмінкові форми утворилися відповідно до повних стягнених форм цієї частини мови.

Отже, в історичному розвитку української мови відбулися процеси (утрата граматичних категорій роду, числа, відмінка, уніфікація відмінкових форм, спрощення відмінювання деяких числівників, словотворча еволюція тощо), що сприяли оформленню числівника в окрему частину мови.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Провідмініайте числівники *îäèíú*, *одьно*, *одьна* давньоукраїнською та сучасною українською мовами. З'ясуйте особливості відмінювання цих числівників.
2. Утворіть давньоукраїнські відмінкові форми від таких словосполучень: *два літа, дві стіни, два брати, два відра*. Поясніть, які зміни відбулися в сучасній мові.

3. Утворіть давньоукраїнські й сучасні відмінкові форми числівників *три, чотири*. Поясніть, як утворилися сучасні форми.
4. Утворіть давньоукраїнські й сучасні відмінкові форми числівників *сім, вісім*. Поясніть зміни в сучасних формах.
5. Провідмініайте давньоукраїнською й сучасною українською мовами числівники *десять, сто, тисяча*. Поясніть історичні зміни.
6. Утворіть давні українські форми числівників *сорок і дев'яносто*. Поясніть особливості їх творення й відмінювання.
7. З'ясуйте, які зміни відбулися в структурі числівників *одинадцять, двадцять, п'ятдесят, чотириста, сімсот*. Відтворіть давньоукраїнські форми.
8. Назвіть граматичні зміни, що зумовили виділення числівника як окремої частини мови із загального класу імен.

Тема 13. Дієслово. Загальні відомості. Історія особових форм теперішнього часу

1. Дієслівні форми. Дієслівні категорії.
2. Основи дієслів. Класи дієслів за основою теперішнього часу.
3. Історія особових форм теперішнього часу.

У давньоукраїнській мові до дієслівної системи належали:

- 1) особові форми дійсного, умовного й наказового способів;
- 2) неособові: інфінітив, супін, дієприкметник.

Особові форми за їхньою структурою поділяли на:

- 1) прості: деякі форми дійсного (теперішній час, аорист, імперфект, форми майбутнього часу доконаного виду) і наказового способів;
- 2) складені: інші форми дійсного (перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного виду) і умовного способів.

Основні дієслівні категорії:

1) категорія **часу**, у якій було виражено співвідносність дії і стану з моментом мовлення, передавалася формами минулого, теперішнього й майбутнього часів;

2) категорію **особи** було представлено формами 1-ої, 2-ої, 3-ої особи однини, множини і двоїни;

3) категорія **способу**, у якій виявлялося відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності; існували форми дійсного, умовного й наказового способів;

4) категорія **виду** була тісно пов'язана з категорією часу (наприклад, значення завершеної дії в минулому передавали форми аориста, а незавершеної дії – імперфекта). У давньоукраїнській мові й у наступні періоди основним засобом вираження виду стали префікси дієслів, але поряд з новим засобом оформлення категорії виду зберігаються й старі (чергування кореневих голосних фонем у дієслівних коренях та суфіксація). Надалі збільшується кількість дієслів з префіксами, посилюється зв'язок між дієслівними префіксами й значенням доконаного виду;

5) категорія **стану** в давньоукраїнській мові була невиразною, перехідність / неперехідність виявлялася нечітко, у дієслівних формах пасивний стан утворювався або за допомогою афікса *-ся*, або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова *бути*;

6) категорія **роду** була властива лише окремим дієслівним формам – дієприкметникам, а також складеним формам минулого часу, формам умовного способу, компонентом яких був активний незмінюваний дієприкметник минулого часу з суфіксом *-л-*.

У слов'янських дієслів спільнослов'янського й наступного періодів розрізняють дві основи:

1) **основу теперішнього часу**, від якої утворювалися форми теперішнього й простого майбутнього часу дійсного способу, форми наказового способу, а також активні й пасивні дієприкметники теперішнього часу;

2) *основу інфінітива*, від якої утворювалися форми аориста, імперфекта, активних і пасивних дієприкметників минулого часу, а також інфінітив і супін.

Залежно від тематичного показника основи теперішнього часу всі дієслова поділяють на п'ять класів:

I – дієслова із суфіксами *ε/ο*: неєс-єє-ши, несуть ← *nes□ntь ← *nes-ο-ntь;

II – дієслова із суфіксами *нє/но*: сьх-не-теє, сьхнуть ← *сьхн□ть ← *сьх-но-ntь;

III – дієслова із суфіксами *јє/јо*: зна-є~-ши, знають ← *znaj□ть ← *zna-јо-ntь; тематичний *ј наявний лише після голосного, після приголосного він зазнав асиміляції: пишеєши (*pis-je-ši), ищеєши (*isk-je-ši), дрѣмлеєши (*drēm-je-ši);

Основи дієслів I – III класів мають спільний голосний *ε*, який чергується з *ο*, але в II і III класах він ускладнюється приголосним (відповідно **н*, **ј*).

IV – дієслова із суфіксом *и*: нос-и-теє, нос"ть ← *nosetь ← *nos-i-ntь;

V – нетематичні (безсуфіксні) дієслова, у яких особові закінчення приєднувалися безпосередньо до кореня: є~смь, һмь, вһмь, дамь, имамь (áûðè, һñðè, âһñðè, ààðè, èìàðè).

Ці дієслова давніші від тематичних, тому їх називають архаїчними.

Дієслова I – III класів об'єдналися в сучасну I дієвідміну, а IV клас утворив II дієвідміну.

Історія особових форм теперішнього часу

У давньоукраїнській мові, як і в спільнослов'янській, особові форми теперішнього часу утворювалися приєднанням до основи теперішнього часу закінчень 1-ої, 2-ої, 3-ої особи однини, множини та двоїни.

Однина					
	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
інфінітив	нести	сúхнути	знати	хвалити	бúти
I ос.	íãñó	сúóíó	çíàð	õâàèþ	~сiù
II ос.	íãñeøè	сúóíeøè	çíà~øè	õâàèèèøè	~ñè
	(-øü)	(-øü)	(-øü)	(-øü)	
III ос.	íãñeòü	сúóíeòü	çíà~òü	õâàèèèòü	~ñòü

Множина					
	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
I ос.	íãñàíú	сúóíàíú	çíà~íú	õâàèèèíú	~сiú
II ос.	(íãñàìo)	(сúóíàìo)	(çíà~ìo)	(õâàèèèìo)	(~сiò)
III ос.	íãñàòà	сúóíàòà	çíà~òà	õâàèèèòà	~ñòà
III ос.	íãñòòü	сúóíòòü	çíàðòü	õâàèèè"òü	сyòü

Двоїна					
	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
I ос.	íãñeãh	сúóíeãh	çíà~ãh	õâàèèèãh	~сãh
II ос.	íãñàòà	сúóíàòà	çíà~òà	õâàèèèòà	~ñòà
III ос.	íãñàòà	сúóíàòà	çíà~òà	õâàèèèòà	~ñòà

Тематичне дієвідмінювання (однина)

1. Форм, успадкованих без змін, немає.
2. Форми, що розвинулися внаслідок закономірних фонетичних змін:

- у 1-й особі закінчення **-у (-ю)** походить з давнього [*□] (це наслідки деназалізації носових ще в дописемну добу української мови): *nes□ → nesç → nesu → íãñó → несy, *zna□ → znaç → znaçü → çíàð → знаю [знаçy], *lubl□ → lublç → lublçü → ëpáëp → люблю [л'убл'y].

3. Форми, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін та впливу аналогії:

- у 3-й особі відбулося скорочення закінчення внаслідок занепаду кінцевого зредукованого [ь]; форми без кінцевого -ть засвідчують давні пам'ятки, наприклад, íàïèèøà (О. Єв., 1056 – 1057). Імовірно, що на ранній стадії розвитку праслов'янської

мови форми 3-ої особи вживали без -ть. Таке саме явище, напевно, унаслідок впливу аналогії дієслів I – III класів, поширилося й на особові форми дієслів IV класу: *ходе, робе, носе* (слобожанські, середньонадніпрянські, степові говірки), *хóди, прóси* (подільські говірки).

4. Форми, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у 2-ій особі більш давню флексію -ши (←*-šĭ) заступила нова -шь, яка є результатом редукції ненаголошеного [i] до [ь]: *несеши* → *несешь*. Після занепаду слабкого зредукованого відбулося ствердіння шиплячого: *несешь* → *несеш*. Деякі вчені вважають, що флексія -шь відбивала живе мовлення давніх українців, на відміну від старослов'янської -ши, яка поширилася в літературній мові.

Тематичне дієвідмінювання (множина)

1. Форми, успадковані без змін та із закономірними фонетичними змінами.

- у 1-ій особі -мо в закінченні (*несемо, знаємо, любимо*) [Див.: 53, с. 264];

- у 2-ій особі збереглося -те в закінченні із закономірним ствердінням приголосного перед [e]: *несете, знаєте, любите*.

2. Форми, що розвинулися внаслідок фонетико-морфологічних змін:

- у 3-ій особі закінчення -уть (-ють), -ать (-ять) розвинулися внаслідок деназалізації носових [*□] → ʧ → [y] та [*ɛ] → ʌ → [a] та подальшого занепаду слабкого зредукованого [ь], що призвів до скорочення закінчення: **nes□ть* → *nesʧть* → *nesutʧь* → *íãñóòü* → *несуть*, **znaj□ть* → *znajʧть* → *znajutʧь* → *çíàʔòü* → *знають* [*знајут'*], **nosɛть* → *nosʌть* → *nosäť* → *íîñ"òü* → *носять* [*нос'ат'*].

3. Форми, що розвинулися внаслідок впливу аналогії:

- у 3-ій особі множини дієслів II дієвідміни з кінцевими кореневими губними розвинувся епентетичний [л'], імовірно, за аналогією до 1-ої особи однини (*люблю, ловлю*): *люблять, ловлять*, порівняйте з давньоукраїнськими формами 3-ої особи множини: *ěʔá"òü, ëîâ"òü*.

Атематичне дієвідміювання (однина і множина)

Особові форми теперішнього часу дієслова *быти* (~ñìù, ~ñè тощо) в основному втрачені. У сучасній українській літературній мові та більшості говорів уживають лише форму *є*, однакову для всіх трьох осіб і обох чисел.

Архаїчні форми *еси*, *єсть*, *суть* із стилістичною метою використовують у художній літературі: „**Єсть там дивний-предивний край**” (Леся Українка); „**Що ти за сила еси**” (П. Тичина) і т. ін. Наявні ці форми також у живому мовленні носіїв південно-західного наріччя: *де сум’ твоїй грабл’і?*

Форми однини й множини від дієслів *дати*, *хвалити* (у сучасній українській мові це дієслово не вживають без префіксів: *розповісти*, *відповісти*, *доповісти*) змінили часове значення й позначають дію в майбутньому. Усі особові форми атематичних дієслів, крім форми *даси*, з певними фонетичними та морфологічними змінами вживають й у сучасній українській літературній мові: *дам* – *даси*, *ім* – *їси*, *розповім* – *розповіси* тощо. Імовірно, під впливом аналогії до дієслів IV класу (*хвалити* → *хвалиши*) розвинулися нові форми 2-ої особи однини: *дасиши*, *їсиши*, *розповісиши*.

Давню форму 3-ої особи множини *дадуть* під впливом аналогії до відповідної форми I, II, III класів. Щоправда, Л. Булаховський висловлював свого часу припущення, що в спільнослов’янській мові паралельно існували форми **dadъть* і **dadęть*, остання раніше проникла в літературну мову, але потім її витіснила **dadъть*.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Які дієслівні форми й чому належали до особових у давньоукраїнській мові?
2. Які дієслівні форми в давньоукраїнській мові належали до неособових? Чим це можна пояснити?
3. Які особові форми дієслова належали до простих?
4. Наведіть приклади складених дієслівних форм у давньоукраїнській мові.

5. Охарактеризуйте основні дієслівні категорії в давньоукраїнській мові.
6. У чому виявлявся зв'язок між категорією часу та категорією виду в спільнослов'янському та давньоукраїнському дієслові?
7. Яким дієслівним формам була властива категорія роду?
8. Назвіть дієслівні форми, що утворювалися в давньоукраїнській мові від основи теперішнього часу.
9. Які дієслівні форми утворювалися від основи інфінітива?
10. У наведених дієсловах визначте основу теперішнього часу й основу інфінітива: плести, хвалити, течи, бівати, сьхнути, бїти, нести, летїти, кричати, дати, бити, носити. Пояснить, як практично визначають ці дві основи. У яких із поданих дієслів основи збігаються?
11. Визначте клас дієслів (за основою теперішнього часу): водити, писати, жити, бости, зв"кнути, бїти, бівати, ити, слїшати, давати, їсти, жечи.
12. Які дієслова й чому належали до атематичних?
13. Утворіть особові форми теперішнього часу в давньоукраїнській та сучасній українській мовах від дієслів печи, крикнути, писати, любити. Пояснить, які зміни відбулися в історії особових форм теперішнього часу.
14. Утворіть особові форми теперішнього часу в давньоукраїнській та сучасній українській мовах від дієслів бїти, їсти, дати, вїсти. Пояснить історичні зміни, що відбулися в цих формах.

Тема 14. Історія форм минулого часу дієслова

1. Історія простих форм минулого часу:
 - а) аорист;
 - б) імперфект.
2. Історія складених форм минулого часу:
 - а) перфект;
 - б) плюсквамперфект.

У давньоукраїнській мові вживали успадковані зі спілнослов'янської чотири форми дієслів для вираження минулого часу: дві прості (аорист і імперфект) і дві складені (перфект і плюсквамперфект).

Історія простих форм минулого часу.

Аорист (у перекладі з грецької – невизначений, необмежений) спочатку виражав моментальну, недовготривалу минулу дію, яка відбувалася швидко, як безперервний акт; пізніше це поняття аориста було втрачено, у пам'ятках XIII – XIV ст. формами аориста позначали взагалі дію, що відбувалася в минулому. Сигматичний аорист у давньоукраїнській мові мав такі форми:

		Однина			
інфінітив	вести	знати	хвалити	бути	
I ос.	вадоху́	знаху́	овалиху́	ауѡу́	
II ос.	вада́	зна́	овали	ау́	
III ос.	вада́	зна́	овали	ау́	
		Множина			
I ос.	вадохому́	знахому́	овалихому́	ауѡому́	
II ос.	вадоста́	знаста́	овалистеа́	ау́ста	
III ос.	вадоша	знаша	овалиша	ау́ша	
		Двоїна			
I ос.	вадоховѡ	знаховѡ	овалиховѡ	ауѡовѡ	
II ос.	вадоста	знаста	овалиста	ау́ста	
III ос.	вадоста	знаста	овалиста	ау́ста	

У давньоукраїнській мові, на відміну від старослов'янської, простий (безсуфіксний) аорист майже не використовували. Складний (сигматичний) аорист був найбільш уживаною формою для позначення минулої дії. Утворювався він за

допомогою суфікса *-s- (грецька назва літери – сигма), який додавали безпосередньо до основи інфінітива, якщо вона закінчувалася на голосний; якщо ж основа закінчувалася на приголосний, то між нею й суфіксом виникав вставний голосний *o*. Основу на приголосний використовували в тому вигляді, у якому вона існувала в праслов'янській мові, ще до фонетичних змін (введохъ від веести ← *vedti). Суфікс -с- у першій особі змінився на -х-, а в інших особах йому відповідають -с- і -ш-.

У сучасній українській літературній мові колишнім формам аориста відповідають форми минулого часу дієслів доконаного виду, наприклад: *îî÷à – почав, èää – прийшов, пішов, îîáèøà – побили* тощо.

Розрізняли форми старого сигматичного аориста із суфіксом -х- (*áûðú, ihõú*) та нового сигматичного аориста із суфіксом -ох- (*ðãêîðú, íãñîðú*).

Учені вважають, що в живому мовленні аорист не існував уже в XII – XIII ст., щоправда, пам'ятки засвідчують його вживання ще в XIV ст., а далі його заступають форми перфекта.

Із сучасних слов'янських мов форми аориста з деякими видозмінами збереглися лише в сербській, хорватській, болгарській і македонській. Жива українська мова зберігає залишки аориста в карпатських говірках у конструкціях умовного способу: *бых пішоў, кобых маў*.

Імперфект (від лат. *imperfectum* – незавершений) позначав минулу, не обмежену в часі, довготривалу або повторювану дію. Форми імперфекта утворювалися майже виключно від дієслів недоконаного виду.

У спільнослов'янській мові імперфект утворювався від основи інфінітива за допомогою суфіксів -ах- і -һах-: чита ++ ахъ → читаахъ, нес+ ++ һахъ → несаһахъ. Такі нестягнені форми поступово вийшли з ужитку, і вже пам'ятки XI – XII ст. фіксують переважно стягнені форми імперфекта: читахъ, нес " хъ.

		Однина		
інфінітив	писати	вести	мочи	бûти
I ос.	ïèñàõú	âââ"õú	îîæàõú	á"õú
II ос.	ïèñàøâ	âââ"øâ	îîæàøâ	á"øâ
III ос.	ïèñàøâ	âââ"øâ	îîæàøâ	á"øâ
		Множина		
I ос.	ïèñàõîiú	âââ"õîiú	îîæàõîiú	á"õîiú
II ос.	ïèñàñòâ	âââ"ñòâ	îîæàñòâ	á"ñòâ
III ос.	ïèñàõó	âââ"õó	îîæàõó	á"õó (-óть)
		Двоїна		
I ос.	ïèñàõîâh	âââ"õú	îîæàõîâh	á"õîâh
II ос.	ïèñàñòâ	âââ"ñòâ	îîæàñòâ	á"ñòâ
III ос.	ïèñàñòâ	âââ"ñòâ	îîæàñòâ	á"ñòâ

У сучасній українській літературній мові колишнім формам імперфекта найчастіше відповідають форми минулого часу дієслів недоконаного виду, наприклад: *ïèñàõú* – *писав*, *âââ"ñòâ* – *вели*, *îîæàõó* – *могли* тощо.

Імперфект, як і аорист, в українській та інших східнослов'янських мовах досить рано вийшов з ужитку, заступившись перфектом. О. Соболевський припускає, що в живому мовленні XIII – XIV ст. імперфект уже не існував або був дуже рідко вживаним.

В умовах занепаду аориста й імперфекта їх почав замінити перфект, який, зберігаючи свої функції, узяв на себе й функції цих двох часових форм. Причинами таких змін вважають:

1) розвиток вираження видових значень за допомогою дієслівних префіксів. В аористі префікси почали виражати доконаний вид, а тому система закінчень аориста, яка теж указувала на доконаність дії, втрачала своє значення. Крім того, закінчення аориста й імперфекта видові відтінки дієслів передавали невиразно, а тому втрачала своє значення й система закінчень імперфекта, яка виражала тривалість і завершеність дії;

2) збіг форм другої й третьої особи однини і двоїни аориста й імперфекта та розрізнення цих форм у перфекті;

3) розширення функцій перфекта для вираження доконаності або недоконаності дії;

4) форми третьої особи однини імперфекта й третьої особи множини аориста в період їх поступового занепаду почали змішуватися, унаслідок чого в аористі на місці кінцевого **-ша** (*писаша*) з'являється **-ше** (*писаше*). Це прискорювало занепад форм аориста й імперфекта.

Отже, розвиток нової граматичної категорії виду та інші граматичні зміни зумовили витіснення з парадигми українського дієслівного дієвідмінювання видової корелятивної пари: аорист – імперфект.

Історія складених форм минулого часу.

Перфект (від лат. *perfectum* – завершений) – складена форма минулого часу, яка вказувала на результат минулої завершеної дії й відношення її до теперішнього часу, отже, перфект називав таку дію в минулому, наслідки якої тривають і в момент мовлення: вираз „зъ пришелъ” близький до значення „я прийшов і тепер перебуваю тут”.

Перфект складався з невідмінюваного активного нечленного дієприкметника минулого часу на -лъ, -ла, -ло й особових форм допоміжного дієслова **бути**: неслъ ~смь – дієприкметник указував на минулу дію, а допоміжне дієслово – на особу. Допоміжне дієслово в реченні могли вживати перед дієприкметником і після нього.

Однина

інфінітив	нести	хвалити
I ос.	неслъ, -о, -а ~ñìù	õââèèèù, -о, -а ~ñìù
II ос.	-”- ~ñè	-”- ~ñè
III ос.	-”- ~ñòù	-”- ~ñòù

Множина

I ос.	неслè, -à, -û ~ñìú	õââèèèèè, -à, -û ~ñìú
II ос.	-”- „~ñòâ	-”- ~ñòâ
III ос.	-”- ñòòü	-”- ñòòü

Двоїна

I ос.	несла, -h, -h	õââèèèèа, -h, -h ~ñâh
-------	---------------	--------------------------

II – III oc. ~ñâh
 – ” – ~ñòà – ” – ~ñòà

З подальшим розвитком видових розрізень (завершеності чи незавершеності) дії первинне значення перфекта починає втрачатися; його префіксальні форми стали виражати доконаний вид, а непрефіксальні – недоконаний.

Складена перфектна форма вже в другій половині XI ст. деформується через занепад допоміжного дієслова. Скорочення перфектних форм відбувалося повільно, складені форми пам'ятки фіксують до XVII ст.

Занепад допоміжного дієслова, яке вказувало на особу, пов'язаний з активізацією функцій особових займенників, які стали виконувати функцію підметів, тобто вказувати на діяча, тому допоміжне дієслово стало зайвою граматичною формою й занепало.

Отже, зі складеної форми перфекта утворилася сучасна форма дієслів минулого часу. Зміна їх за родами (а не за особами) зумовлена походженням з колишніх дієприкметників.

Архаїчні форми перфекта наявні у творчості Т. Шевченка: „*Отак-то, Богдане! Занапастив єси вбогу сироту Україну!*” або: „*Чигрине, Чигрине, мій друже єдиний, **проспав єси степи, ліси і всю Україну***”.

Залишки перфекта відомі в подільських, галицьких, закарпатських говірках у вигляді злитих (лексикалізованих) форм колишнього дієприкметника й допоміжного дієслова: *казалисьмо, казалисьте* й под.

Плюсквамперфект (від лат. *plusquamperfectum* – передминулий) уживали для вираження дії, яка відбувалася чи відбулася раніше іншої минулої дії, тому його називають передминулим або давноминулим часом.

У давньоукраїнській мові були відомі дві форми плюсквамперфекта:

Перша (давніша) складалася з нечленного активного дієприкметника минулого часу на -лть, -ла, -ло й особових форм імперфекта від дієслова *быти*. Із втратою імперфекта ці форми занепали.

Однина

інфінітив

писати

- I ос. ièñàèú, -î, -à á"õú
II ос. ièñàèú, -î, -à á"øå
III ос. ièñàèú, -î, -à á"øå (-òù)

Множина

- I ос. ièñàèè, -à, -û á"õîiú
II ос. ièñàèè, -à, -û á"ñòå
III ос. ièñàèè, -à, -û á"õó (-òù)

Двоїна

- I ос. ièñàèà, -h, -h á"õîâh
II ос. ièñàèà, -h, -h á"ñòà
III ос. ièñàèà, -h, -h á"ñòà

У зв'язку з витісненням імперфекта перфектом у давньоукраїнській мові розвинулася друга (пізніша) форма, що складалася з нечленного активного дієприкметника минулого часу на -лѣ, -ла, -ло й особових форм перфекта від дієслова **БЫТИ**: ПИСАЛѢ БЫЛѢ ~СМЬ.

Однина

- I ос. ièñàèú, -î, -à áúèú, -î, -à
 ~ñiü
II ос. ièñàèú, -î, -à áúèú, -î, -à ~ñè
III ос. ièñàèú, -î, -à áúèú, -î, -à
 ~ñòù

Множина

- I ос. ièñàèè, -à, -û áúèè, -à, -û
 ~ñiú
II ос. ièñàèè, -à, -û áúèè, -à, -û
 ~ñòå
III ос. ièñàèè, -à, -û áúèè, -à, -û
 ñóù

Двоїна

- I ос. ièñàèà, -h, -h áúèà, -h, -h
 ~ñâh
II ос. ièñàèà, -h, -h áúèú, -h, -h

~ñòà

III ос. ì èñàèèà, -h, -h áûèú, -h, -h

~ñòà

Допоміжне дієслово поступово втратилося. Із скорочених форм плюсквамперфекта утворилися сучасні аналітичні форми давноминулого часу: *читав був, робила була*. Залишки трикомпонентних форм плюсквамперфекта трапляються в західнокарпатських говірках: *ходив єм був, був єм ходив* і под.

Отже, з колишніх чотирьох форм минулого часу своє продовження в сучасній українській мові мають лише форми перфекта та другого плюсквамперфекта.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Які форми позначали дію в мнучому в спільнослов'янському та давньоукраїнському дієслові? Які вони були за структурою?
2. Яку дію позначав аорист?
3. Утворіть форми однини, двоїни та множини сигматичного аориста від дієслів мочи, минути, писати, любити, бûти. З'ясуйте особливості структури цього типу аориста.
4. Які форми дієслова відповідають аористу в сучасній українській літературній мові?
5. З якого часу аорист припиняє своє існування в живому мовленні? До якого часу зберігають його форми писемні пам'ятки?
6. Які слов'янські мови зберігають форми аориста на сучасному етапі?
7. У яких сучасних говірках української мови збережено залишки аориста? Яким дієслівним формам це властиво?
8. Яку дію позначав імперфект?
9. Які суфікси беруть участь у творенні форм імперфекта?
10. Утворіть форми однини, двоїни та множини імперфекта від дієслів печи, съхнути, ходити, колоти, бûти. З'ясуйте, які форми властиві давньоукраїнському імперфекту порівняно зі старослов'янським.

11. Які форми дієслова відповідають імперфекту в сучасній українській літературній мові?
12. З якого часу імперфект припиняє своє існування?
13. Яка дієслівна форма замінила аорист та імперфект в українській мові? Назвіть причини таких змін.
14. Яку дію позначав перфект?
15. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів перфекта від дієслів вести, крикнути, радовати, ловити. З'ясуйте функції складових частин перфекта.
16. З якого часу пам'ятки фіксують утрату допоміжного дієслова в структурі перфекта? Яка причина таких змін?
17. Чому сучасні форми минулого часу дієслова змінюються за родами й числами, але не змінюються за особами?
18. У яких сучасних українських говірках збережено архаїчні (лексикалізовані) форми перфекта?
19. Яку дію позначав плюсквамперфект?
20. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів першого плюсквамперфекта від дієслів плести, зв'язувати, купувати, ходити. З'ясуйте функції складових частин цієї форми.
21. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів другого плюсквамперфекта від дієслів речити, двинути, давати, носити, дати. Чим можна пояснити появу цієї форми?
22. На основі якої форми плюсквамперфекта утворилася сучасна аналітична форма давноминулого часу? Які структурні зміни відбулися в цій формі?
23. Які сучасні українські говірки зберігають давні трикомпонентні форми плюсквамперфекта?
24. Які з колишніх чотирьох форм минулого часу дієслова знайшли продовження в сучасній українській мові?

Тема 15. Історія форм майбутнього часу дієслова

1. Простий майбутній час.
2. Складені форми майбутнього часу:

- а) перший майбутній складений;
- б) другий майбутній складений.

Форми простого майбутнього часу утворювалися від основ теперішнього часу дієслів доконаного виду й дієвідмінювалися за таким зразком:

Однина	Множина
1. iðèíãñó	1. iðèíãñáiú(-
iî)	
2. iðèíãñàøè(-øü)	2. iðèíãñàðà
3. iðèíãñàòü	3. iðèíãñàòü

Двоїна

1. iðèíãñàâh
2. iðèíãñàðà
3. iðèíãñàòà

Значний вплив на розвиток майбутнього часу мала категорія виду. Так, простий майбутній час генетично пов'язаний з теперішнім, оскільки ще, імовірно, у спільнослов'янській мові дієслівні основи теперішнього часу (і з префіксами, і без) позначали дію й теперішню, і майбутню.

Пізніше внаслідок видової диференціації спільнослов'янських основ теперішнього часу та частина їх, що набула значення доконаного виду, виділилася в групу дієслів майбутнього часу (простий майбутній). Через те цим дієсловом властиві особові закінчення теперішнього часу, але, на відміну від теперішнього, їм притаманні здебільшого префіксовані основи.

Перший майбутній складений являв собою сполучення допоміжних дієслів (õíðhðè, íà÷àðè, èíàðè) з інфінітивом.

Однина

- | | |
|---------|---------------------------------|
| I ос. | начьну (або хочю, иму) писати |
| II ос. | начьнеши (хочеши, имеши) писати |
| III ос. | начьнетъ (хочеть, иметь) писати |

Множина

- | | |
|---------|--|
| I ос. | начьнемъ (або хочемъ, имемъ)
писати |
| II ос. | начьнете (хочете, имете) писати |
| III ос. | начьнутъ (хочуть, имуть) писати |

Двоїна

- | | |
|-------|--|
| I ос. | начьневh (або хочевh, имевh)
писати |
|-------|--|

II ос. начьнета (хочета, имета) писати

III ос. начьнета (хочета имета) писати

Отже, на ґрунті першого майбутнього в українській мові утворилося дві форми майбутнього часу – аналітична й синтетична. Аналітична форма складається з особових форм допоміжного дієслова *буду* (яке поширене в пам'ятках з XIV ст) плюс інфінітив, наприклад: *буду писати, будеш писати* тощо.

Синтетична форма є результатом злиття (лексикалізації) допоміжного дієслова *єііаòè* в постпозиції з інфінітивом у препозиції (*їєñàòè + єііó → писатиму*). Синтетична (складна) форма майбутнього часу є однією з найхарактерніших морфологічних ознак сучасної української літературної мови. Деякі говірки південно-західного наріччя (гуцульські, покутсько-буковинські) зберігають аналітичні форми з інфінітивом у постпозиції: *му писати, меш писати* тощо.

Другий майбутній складений – це сполучення нечленного активного дієприкметника минулого часу на -ль-, -ла-, -ло з особовими формами допоміжного дієслова *бути*.

Однина

I ос. áóăó òâàèèèú, -î, -à

II ос. áóăâòè (-øü) -”-

III ос. áóăâòü -”-

Множина

I ос. áóăâîú (-мо) òâàèèèи, -а, -û

II ос. áóăâтеâ -”-

III ос. áóăуòü -”-

Двоїна

I ос. áóăââh òâàèèèа, -h, -h

II ос. áóăâòà -”-

III ос. áóăâòà -”-

Ці форми часто трапляються в давньоукраїнських пам'ятках з XI ст. Рідше їх фіксують українські пам'ятки XIV – XVII ст. У сучасній українській мові ці форми властиві лише говіркам південно-західного наріччя: *буду говорив, буду слухав*.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Скільки форм дієслова позначали дію в майбутньому? Якими вони були за структурою?
2. Утворіть форми однини, двоїни та множини простого майбутнього часу від дієслів заплести, засьхнути, написати, сьловити, бїти. З'ясуйте особливості творення цієї форми.
3. Чим можна пояснити те, що особові закінчення форм теперішнього та простого майбутнього часів є однаковими?
4. Утворіть форми однини, двоїни та множини першого майбутнього складеного часу від дієслів нести, сьхнути, знати, любити. З'ясуйте особливості творення цієї форми.
5. Які сучасні форми майбутнього часу утворилися на ґрунті першого майбутнього складеного? Наведіть приклади.
6. Яка форма майбутнього часу, утворена на основі першого майбутнього складеного, є однією з найхарактерніших морфологічних ознак сучасної української літературної мови? Поясніть особливості творення цієї форми.
7. Які сучасні українські говірки зберігають аналітичні форми з допоміжним дієсловом *имати* в препозиції та інфінітивом у постпозиції? Наведіть приклади таких форм.
8. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів другого майбутнього складеного часу від дієслів мести, сьхнути, писати, ходити. З'ясуйте особливості творення цієї форми.
9. З якого часу форми другого майбутнього складеного часу фіксують давньоукраїнські пам'ятки?
10. Які сучасні українські говірки зберігають форми другого майбутнього складеного часу на сучасному етапі?

Тема 16. Історія форм умовного та наказового способів дієслова

Умовний спосіб. У давньоукраїнській мові до складу форм умовного способу входили: нечленний активний дієприкметник минулого часу на -лѣ, -ла, -ло (позначав дію) і особові форми аориста від допоміжного дієслова *áûтии́*.

Однина		
I ос.	одѣѣу, -ѣ, -а	áûѣи́
II ос.	-”-	áû
III ос.	-”-	áû
Множина		
I ос.	одѣѣи, -ѣ, -а	áûѣомѣи́
II ос.	-”-	áûста
III ос.	-”-	áûша
Двоїна		
I ос.	одѣѣа, -h, -h	áûѣовh
II ос.	-”-	áûста
III ос.	-”-	áûста

Водночас, уже в XIII ст. спостерігається непослідовність узгодження форм аориста в особі й числі з дієприкметником і підметом, що було зумовлено двома причинами: 1) нечленний дієприкметник почали вживати як самостійну форму минулого часу; 2) аорист як самостійна форма минулого часу руйнувався й занепадав. Це призвело до невідмінюваності допоміжного дієслова. Утративши узгодженість, допоміжне дієслово стає формотворчою часткою, носієм умовності.

Залишки давніх форм умовного способу зберігають гуцульські й закарпатські говірки південно-західного наріччя: *я бих зробив, кобих мав коли*.

Наказовий спосіб. У давньоукраїнській мові засвідчено такі особові форми наказового способу:

	I клас	II клас	III клас	IV клас
інфінітив	нести	стати	знати	хвалити
Одн. II – III ос.	неси	стани	знаи	хвали
ос.				
Множина I ос.	nechìú (nechìo)	станhмú (станhмо)	знаимú (знаимо)	хвалимú (хвалимо)
II ос.	nechtâ	станhtâ	знаитâ	хвалитâ
ос.				
Двоїна I ос.	nechvh	станhvh	знаивh	хвалиvh
II ос.	nechta	станhta	знаита	хвалита
ос.				

Нетематичні дієслова

інфінітив	hсти	дати
Однина II – III ос.	hжь	дажь
Множина I ос.	hдимú	дадимú
II ос.	hдитâ	дадитâ
Двоїна I ос.	hдивh	дадивh
II ос.	hдита	дадита

Форми 3-ї особи однини, множини і двоїни в ранніх давньоукраїнських пам'ятках передано описово за допомогою частки да (імовірно, це вплив старослов'янських літературних традицій) і відповідних форм теперішнього чи простого майбутнього часу. Поява часток *хай*, *нехай* (як давньої ознаки живої розмовної української мови) пам'ятки фіксують з XIV – XVI ст. Це морфологічне явище споріднює українську мову з білоруською, польською, чеською, словацькою, окремими діалектами сербської й хорватської мов. Імовірно, подібні конструкції з'явилися ще в період пізнього розвитку спільнослов'янської мови в так званих її протоантських діалектах. „Наявність частки нехай була настільки яскравою ознакою мовлення українців, що в XVII ст. в Росії їх називали нехаями” [1953, с. 265].

Форми наказового способу з часом зазнали різноманітних змін, унаслідок чого утворилися сучасні форми наказового способу в українській мові.

Так, у формі 2-ї особи однини ненаголошений [и] втрачено, пам'ятки засвідчують цю втрату з XIV ст.: *áóäè* → *будь*, *ïïìàæè* → *помаж* тощо. Закінчення **-и** зберігають форми з наголошеним префіксом **ви-**: *винеси*, *вибери*; у формах *крикни*, *стукни*, *сохни* як наслідок евфонії, адже в кінці слова перед закінченням **-и** – два приголосні звуки.

У формах 1-ї та 2-ї особи множини дієслів I, II класів суфікс **-h-** закономірно рефлексувався в **-i-**: *ââähîî* → *ведімо*, *ââähòâ* → *ведить* тощо. За аналогією до цих дієслів суфікс **-h-**, що змінився в **-i-**, почали вживати й у дієсловах III та IV класів, пам'ятки таке явище фіксують уже з другої половини XII ст.

Форми 1-ї й 2-ї особи множини з наголосом на корені втратили суфікси **-h-** та **-è-**, пам'ятки фіксують це з XIII ст.: *ïî÷èíhòâ* → *ïî÷èíòâ* (Гал.-Вол. Літопис, XIII), *îñòàâèèòâ* → *îñòàâüòâ* (Гал. Єв., 1266 – 1301).

Дієслова з наголошеним суфіксом **-и-** втратили **-â** в закінченні: *âîïðîñèòâ* → *âîïðîñèòü* (Добр. Єв., 1164), *âûâîçèòâ* → *âûâîçèòü* (Луцька ІСН., 1583).

Форми 2-ї й 3-ї особи атематичних дієслів (крім форми *будь*) втрачені. Збереглася форма *їж* ← *hæü*. Форма на **-æü** вплинула й на форми 1-ї та 2-ї особи множини: *їжмо*, *їжте*.

Форми типу *ïüöè*, *ðüöè* (2-а ос. одн.), *ïüöhîî*, *ðüöhîî* (1-а ос. мн.), *ïüöhòâ*, *ðüöhòâ* (2-а ос. мн.) змінили основи під впливом форми теперішнього часу: *печи*, *печімо*, *печить* тощо.

Отже, в історії форм наказового способу відбулися фонетичні й морфологічні зміни, а також зміни, викликані впливом аналогії.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Утворіть форми однини, двоїни, множини чоловічого, жіночого та середнього родів умовного способу від дієслів *плести*, *крикнути*, *пороти*, *водити*, *дати*. З'ясуйте особливості творення цієї форми.
2. Назвіть причини трансформації допоміжного дієслова у формотворчу частку, яка стала граматичним показником умовності.

3. Які сучасні українські говірки зберігають давні (архаїчні) форми умовного способу? Наведіть приклади.
4. Утворіть усі можливі форми наказового способу в давньоукраїнській та сучасній українській мовах від дієслів класти, печи, зв"кнути. Поясніть історичні зміни, що відбулися в цих формах.
5. Утворіть усі можливі форми наказового способу в давньоукраїнській та сучасній українській мовах від дієслів колоти, возити, ђсти, бѣти. Поясніть історичні зміни, що відбулися в цих формах.
6. Чим можна пояснити вживання частки да в собових формах третьої особи однини, двоїни та множини наказового способу в ранніх давньоукраїнських пам'ятках?
7. З якого часу пам'ятки української мови фіксують появу часток хай, нехай у формах третьої особи наказового способу? З якими слов'янськими мовами це морфологічне явище споріднює українську мову?

Тема 17. Неособові (іменні) форми дієслова

1. Дієприкметник. Дієприслівник.
2. Інфінітив.
3. Супін.

Дієприкметник. Дієприслівник.

У давньоукраїнській мові були активні й пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу. Вони мали членні й нечленні форми.

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфіксів -уч-, -ач-. Вони відмінювалися за зразками іменників з колишніми основами на *-jā, *-jǫ, але відмінювання дієприкметників мало й деякі специфічні риси:

1. У називному відмінку однини чоловічого й середнього родів такі дієприкметники закінчувалися на -а (після м'яких

приголосних основи – графічно -"): ч. і с. р. нееса, нос"; ж. р. неесучи, нос"чи. Форми на -а засвідчені в пам'ятках ще з XV ст., але потім вони зникають у східнослов'янських мовах, витісняючись формами на -": ид", вед", рек" і под. Прослідки форм на -а з попереднім твердим приголосним залишилися в іменниках типу *зайда*, *рева* та в прислівнику *якомога*.

2. У називному відмінку множини дієприкметники чоловічого роду мали закінчення -е (неесучее).

	Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
	Однина			
Н.	на́са	но́ся	на́сучи	но́сячи
Р.	на́суча	но́сяча	на́сучĥ	но́сячĥ
Д.	на́сучу	но́сячу	на́сучи	но́сячи
З.	на́сучĭ , на́сучӑ	но́сячъ , но́сяче	на́сучу	но́сячу
О.	на́сучĭ̀ĭ̀	но́сячъмь	на́сучӑю	но́сячею
М.	на́сучи	но́сячи	на́сучи	но́сячи
	Множина			
Н.	на́сучӑ , на́суча	но́сяче , но́сяча	на́сучĥ	но́сячĥ
Р.	на́сучĭ	но́сячъ	на́сучъ	но́сячъ
Д.	на́сучӑмĭ	но́сячемĭ	на́сучӑмĭ	но́сячӑмĭ
З.	на́сучĥ , на́суча	но́сячĥ , но́сяча	на́сучĥ	но́сячĥ
О.	на́сучи	но́сячи	на́сучӑми	но́сячӑми
М.	на́сучихĭ	но́сячихĭ	на́сучӑхĭ	но́сячӑхĭ
	Двоїна			
Н.-З.	на́суча , на́сучи	но́сяча , но́сячи	на́сучи	но́сячи
Р.-М.	на́сучу	но́сячу	на́сучу	но́сячу
Д.-О.	на́сучема	но́сячема	на́сучӑма	но́сячӑма

Активні нечленні дієприкметники минулого часу утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфіксів -ъш (від основ на приголосний) і -въш (від основ на голосний). Кінцевий ш у називному відмінку однини дієприкметників чоловічого й середнього роду не утворювався (не було

належних фонетичних умов для цього), і вони стали закінчуватися на ъ: несъ, знавъ і под.

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
	Однина		
Н.	на́сú	на́сú	на́сúши
Р.	на́сúша	на́сúша	на́сúшh
Д.	на́сúшу	на́сúшу	на́сúши
З.	на́сúшь , - а	на́сúше	на́сúшу
О.	на́сúшьмь	на́сúшьмь	на́сúшею
М.	на́сúши	на́сúши	на́сúши
	Множина		
Н.	на́сúшиє	на́сúша	на́сúшh
Р.	на́сúшь	на́сúшь	на́сúшь
Д.	на́сúшемú	на́сúшемú	на́сúшамú
З.	на́сúшh	на́сúша	на́сúшh
О.	на́сúши	на́сúши	на́сúшами
М.	на́сúшихú	на́сúшихú	на́сúшахú
	Двоїна		
Н.-З.	на́сúша	на́сúши	на́сúши
Р.-М.	на́сúшу	на́сúшу	на́сúшу
Д.-О.	на́сúшема	на́сúшема	на́сúшама

Доля активних нечленних дієприкметників така сама, як і нечленних прикметників: переставши виконувати функцію означення в реченні, вони не стали узгоджуватися з іменниками, тобто перестали відмінюватися. Утративши відмінкові форми, ці дієприкметники з часом перетворилися на дієприслівники. Сучасні дієприслівники на *-учи, -ачи, -ши, -вши* за походженням є формами називного відмінка однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду теперішнього та минулого часу. Форми нечленних дієприкметників чоловічого й середнього роду у функції дієприслівників сучасна українська літературна мова використовує рідко: „...над сином сидя, задрімала” (Т. Шевченко). Трапляються такі форми також у говірках, зокрема поліських, південно-східних (найчастіше в степових) та в деяких південно-західних, особливо карпатських.

Крім того, у давньоукраїнській мові існували активні нечленні дієприкметники минулого часу на *-лть, -ла, -ло*, які не

змінювалися за відмінками та входили до форм перфекта, плюсквамперфекта, складеного майбутнього часу й умовного способу. Більшість із них збережено в сучасній українській мові в значенні дієслів минулого часу або умовного способу. Крім того, прослідки таких дієприкметників наявні в сучасних дієприкметниках типу *опалий*, а також у прикметниках дієприкметникового походження *гнилий*, *в'ялий* тощо.

Отже, українська мова майже зовсім утратила спільнослов'янські форми із суфіксами -ъш, -въш, замінивши їх теж спільнослов'янськими незмінюваними дієприслівниками з суфіксом -л-.

Членні активні дієприкметники (як і прикметники) утворювалися за допомогою займенників *и*, *"*, *е* і відмінювалися, як членні прикметники м'якої групи. Дієприкметники минулого часу в сучасній українській мові використовують дуже рідко (*перемігший*, *здолавший*). Активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами -ащ-, -ущ- (*пропащий*, *роботящий*, *загребущий* тощо) є результатом впливу церковнослов'янської або сучасної російської мови. Слід також зауважити, що й активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксами -ач-, -уч- у сучасній українській мові обмежені в уживанні, багато з них утратили дієслівні ознаки: *гарячий*, *питущий*, *лежачий*.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від основ теперішнього часу за допомогою суфікса -м-, перед яким у дієсловах I, II, III класів стояв тематичний голосний *о* або *е*: *веедомъ*, *неесомъ*, *зна~емъ*, а в дієсловах IV класу – *и*: *хвалимъ*, *носимъ*.

	чол. р.	середн. р.	жін. р.
	Однина		
Н.	нѧсомѣ	нѧсомо	нѧсома
Р.	нѧсома	нѧсома	нѧсомѣ
Д.	нѧсомоу	нѧсомоу	нѧсомѣ
З.	нѧсомъ	нѧсомо	нѧсомоу
О.	нѧсомѣмъ	нѧсомѣмъ	нѧсомоу
М.	нѧсомѣ	нѧсомѣ	нѧсомѣ

Множина

Н.	нѧсоміе	нѧсома	нѧсомѣ
Р.	нѧсомѣ	нѧсомѣ	нѧсомѣ
Д.	нѧсомомѣ	нѧсомомѣ	нѧсомамѣ
З.	нѧсомѣ	нѧсома	нѧсомѣ
О.	нѧсомѣ	нѧсомѣ	нѧсомами
М.	нѧсомѣхѣ	нѧсомѣхѣ	нѧсомахѣ

Двоїна

Н.-З.	нѧсома	нѧсомѣ	нѧсомѣ
Р.-М.	нѧсомоу	нѧсомоу	нѧсомоу
Д.-О.	нѧсомома	нѧсомома	нѧсомама

Нечленні форми цих дієприкметників українська мова втратила, а членні (які утворювалися додаванням до нечленних займенника *ѣ*, *"*, *~*) перейшли в прикметники: *знайомий*, *відомий*.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися:

- 1) від основ інфінітива на голосний (крім дієслів IV класу) – за допомогою суфіксів *-н-*, *-т-*: *данѣ*, *битѣ*, *взятѣ*;
- 2) від основ інфінітива на приголосний і дієслів IV класу – за допомогою суфікса *-ен-*: *веденѣ*, *ношенѣ*. Під час утворення дієприкметників від основ дієслів IV класу суфікс інфінітивної основи *-и-* переходив у *-ј-*, який пізніше асимілювався: *носити* – *носјенѣ* → *ношенѣ*.

чол. р.

середн. р.

жін. р.

Однина

Н.	нѧсенѣ	нѧсено	нѧсена
Р.	нѧсена	нѧсена	нѧсенѣ
Д.	нѧсеноу	нѧсеноу	нѧсенѣ
З.	нѧсенѣ	нѧсено	нѧсеноу
О.	нѧсенѣмѣ	нѧсенѣмѣ	нѧсеноу
М.	нѧсенѣ	нѧсенѣ	нѧсенѣ

Множина

Н.	на́сение	на́сена	на́сенѹ
Р.	на́сенѹ	на́сенѹ	на́сенѹ
Д.	на́сеномѹ	на́сеномѹ	на́сенамѹ
З.	на́сенѹ	на́сена	на́сомѹ
О.	на́сенѹ	на́сенѹ	на́сенами
М.	на́сенѣхѹ	на́сенѣхѹ	на́сенахѹ

Двоїна

Н.-З.	на́сена	на́сенѣ	на́сенѣ
Р.-М.	на́сеноу	на́сеноу	на́сеноу
Д.-О.	на́сенома	на́сенома	на́сенама

Нечленні форми цих дієприкметників сучасна українська мова втратила. Залишки їх – у безособових дієслівних формах на *-но, -то* (*зроблено, розбито*), які за своїм походженням є формами називного або знахідного відмінка однини середнього роду нечленного пасивного дієприкметника минулого часу.

Єдина група дієприкметників, цілком збережена українською мовою, – членні дієприкметники минулого часу: *написаний, забутий* тощо.

Інфінітив.

За походженням інфінітив є скам'янілою формою непрямого відмінка однини іменника з колишньою основою на **-ї*. Питання про те, формою якого відмінка є інфінітив, остаточно не розв'язане. Більшість учених схиляється до думки, що інфінітив за походженням є формою давального відмінка однини, інші (наприклад, Л. Булаховський) – місцевого.

Традиційною є думка щодо „іменного” походження інфінітива, яку обстоюють переважно компаративісти (наприклад, Ф. Бопп, А. Мейє, О. Есперсен, А. Белич, А. Достал, О. Потєбня). Інфінітив вони описують як скам'янілу відмінкову форму колишніх віддієслівних іменників. Лінгвісти звертають увагу на первісне вираження цієї категорії формами давального й знахідного, а також місцевого відмінків; розглядають механізм утворення інфінітива: від основ аориста шляхом приєднання колишньої флексії давально-місцевого відмінка жіночого роду

основ на **-ĩ* (**-tei* → **-ti*). Деякі учені відхиляють іменне походження інфінітива й припускають, що ця категорія є застиглою адвербіалізованою формою. Це твердження ґрунтується на аналізі синтаксичних особливостей інфінітива й визнанні первинною його функції – функції прислівника додаткової дії з фінальним відтінком.

У лінгвістиці наявні спроби примирити, об'єднати названі погляди щодо походження інфінітива. Так, Дж. Марван визначає цю категорію як застиглу форму, що вийшла завдяки адвербіалізації з нерозділеного давально-місцевого відмінка: до останньої в реченні можна одночасно поставити й дієслівне, і прислівникове питання, оскільки інфінітив у своїй первинній функції є прислівником додаткової дії з фінальним відтінком.

Існування різних підходів до проблеми походження інфінітива свідчить про те, що це питання залишається нерозв'язаним. Однак набір представлених думок не заступає того, що виникнення інфінітива вчені пов'язують саме з фактом переосмислення лексеми недієслівної частиномовної приналежності (у цьому плані між лінгвістами немає розбіжностей у поглядах) [Див.: 10].

Про зв'язок інфінітива з іменником свідчить і те, що ще й тепер в окремих індоєвропейських мовах він може поставати в значенні іменника (пор.: рос. *течь*, укр. *стать*).

Інфінітив не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваною формою дієслова, що має значення не окресленої в часі, числі й особі дії.

У давньоукраїнській мові існували форми інфінітива на *-ти* й на *-чи* (ч утворився фонетично із звукосполучень **kt'*, **gt'* перед голосним переднього ряду и: **pekti* → *ĩâ÷è*, **mogti* → *ĩî÷è*). Інфінітивні форми на *-чи* в українській мові не поширилися, вони відомі лише окремим говорам. Інфінітив на *-сти* – результат дисиміляції (**dt*, **tt* → *ct*): **ved + ti* → *vetti* → *ââñòè*; *plet + ti* → *pletti* → *ĩëâñòè*. Пам'ятки фіксують також інфінітив на *-ть*. Поширювалися ці форми повільно й, очевидно, не всюди однаково. У сучасній українській мові їх використовують рідко, переважно в говірках, де відомі, крім

того, інфінітивні форми на *-t* – або як наслідок ствердіння *-tъ* чи скорочення *-ti*, або як залишок колишніх супінів.

Супін – це відмінкова форма дієслова, близька своєю морфологічною будовою до інфінітива. Він уживався переважно при дієсловах недоконого виду, які виражають рух, і вказував на мету, намір руху: *ид@ ловитьъ рыбъ*. За походженням супін – давня скам'яніла форма знахідного відмінка віддієслівних іменників з основою на **-й*. Супін утворювався від дієслів недоконого виду за допомогою суфікса **-тъ* (з **tum*). Функціонально близький до інфінітива, супін відрізнявся від нього синтаксично: додаток при ньому стояв у родовому відмінку, а при інфінітиві – у знахідному.

Супін починає занепадати вже в XI ст., заступаючись інфінітивом. Занепад супіна, який завершився до X ст., зумовлений такими причинами:

- 1) у своєму спеціальному вжитку (обставина мети) супіни легко могли бути замінені інфінітивами;
- 2) супіни відрізнялися від дієслівної системи особливістю керування: вимагали додатка тільки у формі родового відмінка;
- 3) супінні та інфінітивні форми були близькими, і діяла тенденція до ліквідації зайвих граматичних форм.

Супіни із слов'янських мов збереглися тільки в словенській і нижньолужицькій та в окремих словах чеської. В українській мові залишки супіна наявні в діалектах: *косити жита* (полтавські говірки).

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Які дієслівні форми й чому належать до неособових (іменних)?
2. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів активних нечленних дієприкметників теперішнього часу від дієслів *класти*, *съхнути*, *знати*, *дати*. З'ясуйте особливості творення й відмінювання цих дієприкметників.
3. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів активних нечленних

дієприкметників минулого часу від дієслів вести, крикнути, купувати, ходити, їсти. З'ясуйте особливості творення й відмінювання цих дієприкметників.

4. Утворіть усі можливі форми активних членних дієприкметників теперішнього й минулого часів у давньоукраїнській та сучасній українській мовах від дієслів нести, засьхнути, писати, ловити, б'їти. Поясніть історичні зміни, які відбулися в цих формах.
5. Чим з походження є сучасні дієприслівники *несучи, лежачи, принісши, підхопивши*? Що спричинило появу цих нових дієслівних форм?
6. Які сучасні українські говірки у функції дієприслівників зберігають форми нечленних активних дієприкметників чоловічого й середнього родів? Наведіть приклади.
7. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів пасивних нечленних дієприкметників теперішнього часу від дієслів вести, знати, любити, в'їсти. З'ясуйте особливості творення й відмінювання цих дієприкметників.
8. Чим з походження є сучасні форми прикметників *знайомий (-а, -е), відомий (-а, -е), любимий (-а, -е)*?
9. Утворіть форми однини, двоїни та множини чоловічого, жіночого й середнього родів пасивних нечленних дієприкметників минулого часу від дієслів принести, дати, родити, бити. З'ясуйте особливості творення й відмінювання цих дієприкметників.
10. Чим з походження є сучасні безособові дієслівні форми *написано, знято, зроблено, розбито*?
11. Утворіть усі можливі форми пасивних членних дієприкметників минулого часу в давньоукраїнській та сучасній українській мовах від дієслів покласти, написати, бити, с'їловити. Поясніть історичні зміни, які відбулися в цих формах.
12. Чим з походження є інфінітив? Які думки щодо цього є в лінгвістиці?

13. До поданих дієслів запишіть форму інфінітива: пишу, могу, кричу, кладу, ловлю, берегу. Поясніть звукові зміни в цих дієслівних формах. З'ясуйте, як утворювався інфінітив у давньоукраїнській мові.
14. Чим з походження є супін? Назвіть причини, що зумовили занепад супіна й заміну його інфінітивом.
15. Від поданих дієслів утворіть форми супіна: пасти, искати, писати, любити, мочи, стеречи.

Тема 18. Прислівник

1. Окремі зауваження.
2. Відзайменникові прислівники.
3. Відіменні прислівники.
4. Віддієслівні прислівники.

Прислівники належать до невідмінюваних слів. Вони не мають граматичних категорій (крім ступенів порівняння), властивих іншим частинам мови. Однак для прислівників, особливо відзайменникових, характерні унікальні словотворчі афікси, не відомі іншим частинам мови. Крім порівняно невеликої групи прислівників неясного утворення (*там, тут, ген, вже – уже, ще – іще*), серед них виділяють: 1) відзайменникові; 2) відіменні, що утворювалися від іменників, прикметників і числівників; 3) віддієслівні.

Відзайменникові прислівники становлять найдавнішу групу невідмінюваних слів. Вони утворювалися від спільнослов'янських займенникових коренів або основ: к- (кûè, кúи), с- (сь), т- (ть), и- (іъ), ин- (инú), ов- (овú), он- (онú).

I. Відзайменникові прислівники місця утворювалися:

1) за допомогою суфікса -де (къде, иде, индее, овъде, съде, онъде, вьсьде). Унаслідок фонетичних та словотворчих змін в українській мові маємо прислівники місця: *де* ← *къде* та похідні утворення: *абиде, будь-де, дедалі, де-де, де-не-де, десь, осьде, ніде* та ін.; *інде* ← *индее* та похідні *деінде, десь-інде; онде* ← *онъде* та похідний *ондечки*. Прислівники

иде, овъде, вьсьде в сучасній українській літературній мові відсутні. Прислівник сьде заступив сучасний *тут*, утворений унаслідок поєднання форми тó (← *tu), з формою ть (тó + ть);

2) за допомогою суфікса -амо (-амь): камо, тамо, "мо, "може, инамо, овамо, с'мо, онамо, вьс'мо. З усіх цих прислівників українська мова зберегла лише прислівник *там* ← тамо, *отам*, діалектні *тама*, *тамон*, *тамусь*;

3) за допомогою суфіксів -уду, -удн, -уді, -уда: куду, кудн, куді, куда; инуду, инудн; оуду; сюду, сюдн; туду, тудн, туді, туда; онудн, вьсюду. З форми на -уді утворилися сучасні *куди*, *нікуди*, *сюди*, *туди*, *всюди*; говірки південно-західного й південно-східного наріч зберігають форми на -уда: *куда*, *туда*, *сюда*.

II. Відзайменникові прислівники часу утворювалися за допомогою суфіксів -гда, -гдї, -гдн: кїгда, кїгдї, кїгдн; инїгда – иногда, иногдн; овїгда – овогда; тїгда, тїгдї, тїгдн; вьсїгда – вьсеегда; егда, венегда. Із цих прислівників сучасна українська мова зберегла *тоді* ← тїгдн, *іноді* ← иногдн. Прислівник вьсїгда – вьсеегда остаточно витіснений новотвором *завжди*, який пам'ятки фіксують з XV ст. З двох синонімічних прислівників кїгда і коли (ко + ли,) українська мова успадкувала останній.

III. Відзайменникові прислівники способу дії утворювалися за допомогою суфікса -ако: како, "ко, "коже, инако, овако, онако, тако, с"ко, аьс"ко. Сучасна українська мова зберігає з деякими змінами прислівники *так* ← тако, *сяк* ← с"ко, *інак* ← инако, *усяко* ← аьс"ко. Деякі з цих прислівників зазнали структурних змін: *інакше* – з колишньої форми вищого ступеня порівняння (*інакїше*). На ґрунті давніх в українській мові з'явилися прислівники-новотвори: *абияк*, *як-небудь*, *будь-як* та ін.

IV. Відзайменникові прислівники міри й ступеня утворювалися за допомогою суфіксів -ль, -ли, , -лн, -льми, -льма: коль, коли, кольма; толь, толи, толн, тольма; ~ль, ~ли, ~лн, ~льма; сели, селн. В українській мові від них

залишилися лише похідні прислівники із суфіксом *-ки*: *скільки, стільки, наскільки, настільки*.

На сучасному етапі розвитку української мови масмо чимало похідних утворень:

1) за допомогою часток: *десь, кудись, колись, яось, будь-де, де-небудь, будь-коли, коли-небудь, деколи, декуди, абиде, абикуди, абиколи, абияк* тощо;

2) способом сполучення прислівників з прийменниками-префіксами: *відколи, відтоді, звідусіль, звідусюди, повсюди, наскільки, настільки*;

3) способом повторення (редуплікації) прислівників або об'єднанням антонімічних прислівників: *де-де, коли-коли, там-сям, так-сяк, туди-сюди, десь-інде, де-не-де, коли-не-коли*;

4) зумовлених утратою прислівникових афіксів: *доки* ← *äo колè*, *досі* ← *äo селһ*, *поки* ← *io колè*, *звідки, звідкіль* ← *ñú отúколһ* тощо;

5) способом сполучення різних відмінкових форм займенника з прийменниками: *по-моєму, по-вашому, по-їхньому; потім, почім, потому; нащо, навіщо; зовсім, передусім; надто, занадто, втім – утім*.

Відіменні прислівники. Велику групу становлять прислівники іменникового походження, що виникли шляхом адвербіалізації іменників. Серед них розрізняють такі утворення:

а) від форми родового відмінка однини без прийменників чи з прийменниками: *вчора* ← *вьчера*, *трохи* ← *троха*, *безвісти* ← *безú вһсти*, *завтра* ← *за утра*, *вдосвіта* ← *вú до свһта*; із займенником: *щодня, щотижня*;

б) від форми знахідного відмінка однини з прийменниками: *вбік – убік, вглиб – углиб, вщерть – ущерть, заміж* ← *за мужь*, *заочі, наверх, назад, надвечір, осторонь, поверх, навхрест* ← *на+o+крьстú*, *навколо, впрорізь*;

в) від форми орудного відмінка без прийменника або з прийменником: *бігом, гуртом, раптом, тишком, згодом, похапцем, попідтинню*; орудного множини без прийменників: *верхи, пішки* тощо;

г) від форми місцевого відмінка без прийменників і з прийменниками: *долі, влітку – улітку, вранці – уранці, надворі, поволі, опівдні, навколішках*.

Найбільшу групу відіменних прислівників, і здавна, і на сучасному етапі, становлять прислівники прикметникового походження, серед яких виділяють три групи:

1. Прислівники від називного-знахідного відмінків однини нечленних якісних прикметників середнього роду на *-о, -е* (*весело, добре*).

2. Прислівники від відносних та присвійних прикметників з суфіксами *-ськ-, -зьк-, -цьк-* (← *-ьск*) у давальному відмінку однини чоловічого й середнього роду (*по-українському, по-батьківському*), паралельні форми на *-ки* (*по-українськи, по-батьківськи*); за аналогією пізніше розвинулися прислівники від якісних прикметників: *по-новому, по-доброму*.

3. Прислівники від нечленних форм якісних і відносних прикметників у поєднанні з прийменниками: а) від родового відмінка однини чоловічого й середнього роду (*згорда, знову, стиха, добіла, віддавна, затемна*); б) від знахідного відмінка однини середнього роду (*востаннє, умисне, напевне, затишно*); від знахідного відмінка однини жіночого роду (*вручну, нашвидку*); від знахідного відмінка множини із суфіксом *-ки* (*завбільшки*); в) від давального відмінка однини чоловічого й середнього роду (*помалу*); г) від місцевого відмінка однини (*вповні – уповні, нарівні*).

Давньоукраїнські прислівники з суфіксом *-h* (колишня форма місцевого відмінка однини прикметників) *вѣрьнѣ, горьцѣ, сѣѣнѣ* поступилися місцем утворенням на *-о*, рідше *-е*: *вірно, гірко, зле*.

Давні прислівники із суфіксом *-û* (*âражьскû, гречьскû*) поступилися новотворам з префіксом *по-* та суфіксом *-ому*: *по-ворожому, по-грецькому*.

Відчислівникові прислівники. Серед них розрізняють такі типи:

а) *първо~, друго~* – форма знахідного відмінка однини середнього роду порядкових числівників: *вперше – по-перше, вдруге – по-друге, третє – по-третє*; *первѣнѣ~* – знахідний

відмінок однини середнього роду вищого ступеня порівняння:
по-перше;

б) *дѣвашьд* | – *двічі*, *тришьд* | – *тричі*, *чьт* | *рьшьд* | – *чотири рази* та ін. утворилися сполученням числівників з часткою *-шьд* |. В українській мові ці прислівники не прижилися;

в) *двоичѣ*, *двоичи*, *двѣчи*, *двичи* – називний – знахідний числівника *дѣвѣ* → *дві* із суфіксом *-чи* активно вживають з певними змінами й на сучасному етапі: *двічі* і *тричі*;

г) *віторицею*, *третицею* та інші подібні не збереглися, у сучасній мові їм відповідають *вдруге* – *удруге*, *втретє* – *утретє* тощо; сучасна мова зберігає лексему *сторлицею*;

г) прислівники з невідмінюваним словом *крат* | (*крату*) – *дѣва крат* |, *три крат* | тощо також не збереглися, порівняйте із сучасною українською: *двічі*, *двічі – удвічі*, *тричі*, *втричі – утричі* тощо. Зараз прислівники з компонентом *крат* | (*крату*) об'єдналися з відприкметниковими завдяки суфіксу *-н*: *двократно*, *трикратно*, *стократно*.

Складний прислівник *тепер*, *дотепер* сягає колишніх сполучень: *то* (займ.) + *първо* (числ.): *топърво* → *топеру* → *тепер*; *до* (прийм.) + *то* (займ.) + *първо* (числ.): *дотопърво* → *дотоперу* → *дотепер*. Такого ж походження й прислівник *відтепер* ← *оту* + *то* + *първо*.

Віддієслівних прислівників в українській мові небагато. Утворюються вони від:

а) колишніх нечленних активних дієприкметників теперішнього часу жіночого роду (*сидячи*, *стоячи*), рідко чоловічого роду (*нехотя*), інколи від членних дієприкметників (*благаюче*, *хвилююче*), ускладнених префіксами колишніх дієприкметників з суфіксом *-ки*: *навстоячки*, *навсидячки*;

б) непрефіксальних чи частіше префіксальних дієслівних основ із суфіксом *-ки*: *гопки*, *мовчки*, *навпомацки*, *пошепки* тощо;

в) дієслівних основ з префіксами *в-*, *до-*, *доне-*, *по-*: *всупереч*, *досхочу*, *донесхочу*, *потай*;

г) дієслівних основ з іменними закінченнями колишньої форми орудного відмінка двоїни *-ма*, *-ома*: *бігма*, *жартома*;

г) дієслівних основ з суфіксом *-мо* (*мимо*) та часткою *же* (*майже*).

Складні віддієслівні прислівники (*мимохідь*, *мимохить*), на відміну від відіменних (*босоніж*, *водночас*, *втридорога*, *голіруч* тощо) та від займенникових (*насамперед*, *повсякчас*, *позаторік*, *сьогодні* тощо), в українській мові трапляються рідко.

Отже, динаміку розвитку прислівників зумовлено тим, що в сучасній українській мові є багато всіляких форм і словосполучень, які постійно виконують роль обставини, а отже, виявляють тенденцію до адвербіалізації: *до ладу*, *на вибір* тощо. З іншого боку, застарілі прислівники звужують сферу вживання, виходять з ужитку, що змушує поповнювати склад прислівників за рахунок новотворів.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Яка граматична категорія властива прислівнику?
2. Які прислівники становлять найдавнішу групу за походженням?
3. Пояснить спосіб творення наведених прислівників: *кѣде*, *тутѣ*, *тамо*, *куд* |, *тѣгд* |, *инако*, *коли*.
4. Утворіть давньоукраїнські форми прислівників. Пояснить, які зміни відбулися в сучасних формах: *де*, *онде*, *там*, *сюди*, *іноді*, *усяко*.
5. Пояснить спосіб творення наведених прислівників: *скільки*, *стільки*, *настільки*, *доки*, *досі*, *поки*, *звідки*. Від яких давньоукраїнських прислівників утворилися сучасні форми?
6. Утворіть давньоукраїнські форми наведених прислівників: *завтра*, *вдосвіта*, *вчора*, *навхрест*, *заміж*. Пояснить, які зміни відбулися в сучасних формах.
7. Пояснить особливості творення прислівників: *гуртом*, *верхи*, *згодом*, *долі*, *уранці*, *надворі*, *опівдні*.
8. Як утворилися сучасні форми наведених прислівників: *гарно*, *зле*, *по-українському*, *по-батьківськи*, *по-новому*, *знову*, *умисне*, *вручну*, *помалу*, *нарівні*.

9. Які форми прислівників відповідають давнім формам вѣрънѣ, горьцѣ, зѣлѣ, вражьск|, гречьск|? Виділіть словотворчі афікси в давніх формах.
10. Утворіть давньоукраїнські форми прислівників: *уперше, удруге, утретє, двічі, тричі, тепер, дотепер, відтепер*. Поясніть, які зміни відбулися в сучасних формах.
11. Поясніть, як утворилися сучасні форми прислівників *сидячи, нехотя, хвилююче, навсидячки, гопки, пошепки, потай, жартома, мимохідь*.
12. Назвіть основні причини поповнення граматичного класу прислівників.

Тема 19. Службові слова. Вигуки

1. Прийменник.
2. Сполучник.
3. Частки.
4. Вигуки.

Прийменник своєю функцією подібний до функції відмінкових флексій, оскільки флексія не завжди може чітко передавати значення непрямих відмінків. За походженням прийменники поділяють на первинні (прості) і похідні.

До первинних прийменників ще в давньоукраїнській мові належали *безъ, въ, възъ, до, за, изъ, къ, на, надъ, о, объ, отъ, по, подъ, при, про, съ, у*. Українська мова на сучасному етапі зберігає давню систему первинних прийменників (*до, за, на, по, про*). У деяких із них відбулися фонетичні зміни: *безъ* → *без*, *отъ* → *од, від*, *при* [пр" ' і] → *при*. Прийменники *въ, у* злилися в один *в – у*, уживання якого спричинене евфонією (милозвучністю).

Колишні прийменники *съ, възъ, изъ* злилися в прийменник *з* (*із, зо, зі*). Прийменник *о* (*об*) ← *объ* зберігається в сполученні з місцевим відмінком на означення часу (*о п'ятій годині, об одинадцятій годині*).

Прийменник *к* ← *къ* звузив сферу вживання й трапляється лише в окремих фразеологізмах (*к лихий годині*) та в

архаїзованому мовленні або в стилізаціях фольклорних зразків. Прийменник *к* та його варіанти (*ік*, *ку*) відомі в українській діалектній мові (*виб'єг к ва'ротам*; *у'же под'ход'є к 'ос'єн'ї*) та в стилізаціях: „*Руку притулив к серцю ік свому*” (П. Тичина). Орієнтовно з XIII – XIV ст. прийменник *къ* починає заступатися прийменником *до* + родовий відмінок на означення локально-просторової межі. Ця конструкція перебрала на себе всі функції давньої *къ* + давальний відмінок. О. Царук вважає це явище фактом дуже давнім, ще передісторичним [Див.: 53, с. 272].

Прийменник *по* в давньоукраїнській і в спільнослов'янській мовах звичайно міг уживатися з давальним відмінком. В українській мові пізнішої й сучасної доби прийменник *по* вживають з місцевим відмінком (*по вулицях*, *по домівках* тощо). Для сучасної української мови властива специфічна часова модель прийменника *по* + місцевий відмінок (*по війні*, *по обіді*). Серед яскравих специфічних українських моделей слід також виділити модель *по* + іменник чи займенник у знахідному відмінку, які вживають при вказуванні на предмет, особу, що є метою дії, руху (*ніти по воду*).

Похідні, або вторинні прийменники мають генетичний зв'язок з різними частинами мови (переважно відіменними прислівниками). До них у давньоукраїнській мові належали: *близь*, *вънѣ*, *кромѣ*, *ма́жю*, *мимо*, *о́кругъ*, *послѣдѣ*, *преа́жѣ*, *па́ражѣ*, *проти́въ*, *развѣ*, *сквозѣ*, які вживалися перед іменами, і *дѣля* (*дѣльма*), *ради* (*радьма*), які вживалися після імен.

Прийменники *вънѣ*, *развѣ*, *сквозѣ* українська мова в подальшому розвитку втратила. Прийменники *для* та похідний *задля*, а також *ради* (*заради*) в сучасній українській мові стали вживати лише в препозиції (*заради Бога*), хоча в архаїзованому мовленні трапляються давні постпозиційні конструкції (*Бога ради*).

У деяких прийменниках відбулися фонетичні, морфологічні та словотвірні зміни: *кромѣ* → *крім*, *ма́жю* → *між*, *о́кругъ* → *навкруги*, *проти́въ* → *проти* (цей прийменник, на відміну від давнього, став уживатися з родовим відмінком), *за мѣсто* → *замість*.

Подальше поповнення прийменників здійснювалося способом складання прийменників (*з-за, з-під, понад* тощо) та способом лексикалізації синтаксичних сполучень (*назустріч, обабіч, посеред* тощо).

Сполучники давньоукраїнської мови, як і сучасної, за їхніми синтаксичними функціями поділяють на сполучники сурядності (è → *i*, äà, à → *a*, íî, ëè, èèè, òà → *ta*, ÷è → *чи*) та підрядності (áî → *бо*, èáî, äàáû, "êî → *як*, îæå, àæå → *адже*, çàîh, îîðîëü, îîêîëü та ін.). За походженням сполучники поділяють на прості (первинні: à → *a*, áî → *бо*, äà, è → *i*, *ли, но, чи* → *чи* та похідні (складні й складені): *али, или, либо, чили, аже* → *адже*, *дажеå, тожå, нажåли, нажå* → *ніж*, *нижå;с ачå ... èè, ачå ... то, на тóëúмо ... нú (но), и ... и* → *i ... i, ни .. ни* → *ні ... ні*.

Сучасна українська мова зберігає давньоукраїнські прості сполучники *a, бо, i, ta, чи*. Замість сполучників äà, íî використовують *та й але* ← **ale*, який, імовірно, розвинувся ще в так званих протоантських діалектах праслов'янської мови й співвідносний з германським *aber*.

Похідні сполучники утворювалися: а) зрощенням первинних сполучників між собою, наприклад, ÷èèè ← ÷è + èè; б) зрощенням сполучників з частками, наприклад, ажå ← à + æå (укр. *адже*); в) зрощенням часток, наприклад, нажå → на + ĩ+ĩ+ жå → (укр. *ніж*); г) складанням і повторенням сполучників, наприклад, ачå ... èè, и ... и → *i ... i*.

Українська мова на сучасному етапі зберігає давні сполучники: *що* ← чѣто, *як* ← "ко, *де* ← кѣдå, *коли* ← коли, *куди* ← кудѣ, *адже* ← ажå, *ніж* ← íåжå, *але* ← алå (← **ale*), *i ... i* ← и ... и, *ні ... ні* ← íи ... ни. У сучасній українській мові для утворення нових сполучників використовують форми займенників, дієслів, прислівників, числівників, прикметників, іменників, прийменники, частки: *аби, ніби, тобто, себто, щоб – щоби, коли б* (діалектні *коб, коби*), *якби, доки, поки, неначе, дарма що, для того, щоб, зате, проте, тому що, через те що, немов, буцім, нехай, хоч, однак, лише, хіба що, у зв'язку з тим, що, з того часу як, замість того щоб* тощо.

Частки. Більшість часток у давньоукраїнській мові, як і в сучасній, сягають спільноіндоєвропейської доби. Так, підсилювальна частка *же* (*ж*) ← æǣ ← *ge етимологічно пов'язана з грецькою *ge*, давньоіндійською *ha*, литовською *gi*. Заперечна частка *не* етимологічно пов'язана з давньоіндійською *ná*, готською *ni*, латинською *ne*. Заперечна частка *ні* ← íh ← *ně, імовірно, має генетичний зв'язок з литовською *nie*. Питальна частка *чи* ← чи ← *kī, яка утворилася на ґрунті займенника, споріднена з давньоіндійською *śi*, латинською *gūi*, давньоісландською *hiī* (у значенні *як*).

Формотворча бажальна частка *би* (*б*) утворилася вже на українському ґрунті й за походженням є формою 2 – 3-ї особи однини аориста від дієслова *áûти*: *áû* → *би*.

Частки *-будь*, *-небудь* за походженням є формою 2-ї особи однини наказового способу від дієслова *áуди*: *áуди* → *будь*, *на́* *áуди* → *небудь*.

Частка *-ся* (*-сь*) за походженням є давньою первинною формою знахідного відмінка зворотного займенника *сǣǣǣ*: *se → (ст.-сл. ñ#) ñ" → *-ся* (*-сь*) → *-сь*.

Формотворчі частки *хай*, *нехай* є продовженням форм 2-ї особи однини наказового способу архаїчних дієслів *хати*, *ха"ти* (*дбати*), *на́хати* (*не чіпати*, *не дбати*): *хаи* → *хай*, *на́хаи* → *нехай*.

Вказівні частки *ось*, *ото*, *оце*, *он*, *ото*, *то*, стверджувальні *так*, *таки*, *атож*, означальна *саме* походять від займенників. Частки *якраз*, *справді* утворилися на ґрунті іменників. На основі дієслів утворилися частки *майже* (кількісна), *годі*, *давай* (спонукальні), *хоч* (видільна).

Вигуки, як відомо, не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови. Вони є засобом вираження емоцій, почуттів, експресивних оцінок, вольових спонувань мовців. Давньоукраїнські пам'ятки фіксують такі вигуки: *о*, *охú*, *ахú*, *олǎ*, *увû* – непохідні (первинні); *волǎ*, *тако*, *сh* – похідні (вторинні); *охú мúnh*, *оувû мúnh*, *о горǎ* – стійкі вигукові сполучення. Пізніше в пам'ятках XVI – XVII ст. з'явилися нові вигуки: *ей*; *ох*, *ох*; *отож*; *гей*; *ей*; *га-га-га*; *ой*.

У сучасній українській мові вигуків набагато більше й утворюються вони по-різному: 1) уживанням голосних: *о!*, *е!* та ін.; 2) повторенням голосних: *а-а!*, *е-е-е!* та ін.; 3) сполученням голосних: *ау!* та ін.; 4) сполученням голосних і приголосних: *ех!*, *гей!* та ін.; 5) від іменників: *твалт!*, *марш!*, *матінко!* та ін.; 6) від прикметників: *смачного!*; 7) від прислівників: *щасливо!*; 8) від дієслів: *будьмо!*, *вибач(те)!*, *перепрошую!* тощо; 9) словосполученнями: *будь ласка!*, *будь здоров!*, *добрий день!*, *на все добре!* та ін.

До вигуків у сучасній українській мові також належать слова прикликання чи відгону тварин, птахів, команди свійським тваринам (*ату!*, *дзусь!*, *гиля!* тощо) – це так звані вокативні вигуки.

Отже, кількісний і якісний склад вигуків в українській мові за часи її розвитку від давнини до сучасності докорінно змінився.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Яку граматичну функцію виконує прийменник?
2. Утворіть давньоукраїнські форми прийменників *без*, *із*, *від* (*од*), *під*, *з*, *об* (*о*). Поясніть, які зміни відбулися в сучасних формах.
3. Розкажіть про долю давньоукраїнського прийменника .
4. Які специфічні українські риси є у вживанні прийменника *по* → *по*?
5. Утворіть давньоукраїнські форми прийменників *крім*, *між*, *проти*, *навкруги*, *для*, *замість*, *зовні*. Поясніть, які зміни відбулися в сучасних формах.
6. Наведіть приклади сполучників сурядності в давньоукраїнській та сучасній українській мовах.
7. Розкажіть про походження сполучника *але*.
8. Утворіть давньоукраїнські форми сполучників *що*, *як*, *де*, *коли*, *куди*, *адже*, *ніж*. Поясніть, які зміни відбулися в сучасних формах.
9. Яку функцію виконують частки?
10. Розкажіть про походження часток *же*, *не*, *нї*, *чи*.

11. Чим з походження є сучасна формотворча бажальна частка *би (б)* та частки *-будь, -небудь, -ся (сь), хай, нехай?*
12. На основі яких частин мови утворилися частки *ось, ото, оце, он, то, так, таки, саме, справді, давай, хоч?*
13. Наведіть приклади первинних (непохідних) та вторинних (похідних) вигуків у давньоукраїнській мові. Поясніть утворення останніх.
14. Як утворилися в сучасній українській мові вигуки *ау, ех, гвалт, смачного, будьмо, щасливо, будь ласка?*

Тема 20. Окремі відомості з історичного синтаксису української мови

1. Конструкції подвійних відмінків.
2. Давальний самостійний відокремлений зворот.

Своєрідною особливістю історичного синтаксису української мови є наявність **конструкцій з подвійними відмінками**. Крім другого називного, наявні конструкції подвійних: знахідного, родового й давального.

Подвійні непрямі відмінки вживалися при дієсловах і вказували на перехід об'єкта в інший стан. Перший непрямий відмінок – це придієслівний додаток, а другий – узгоджене означення до першого й водночас додаток до дієслова, який розкриває зміст дієслова й указує на стан, у який переводиться об'єкт.

Найчастіше трапляються конструкції подвійного знахідного відмінка. Перший знахідний – це додаток при дієсловах із семантикою перетворення, призначення, називання, чуттєвих сприймань, а другий функціонував як узгоджене означення до першого і як додаток до дієслова, розкриваючи його зміст і вказуючи на стан, у який переводиться об'єкт: *сътворю васъ ловцъ" ÷âëîâhêîiú (Христофор Філалет. Апокрисис, 1682), тобто зроблю вас **ловцями** людськими.*

Подвійний родовий був співвідносним з подвійним знахідним і вживався на місці останнього за наявності

заперечення: *íà çàñòà îòòà æèâîâî*, тобто не застав батька **живим**.

Подвійний давальний відмінок складався з двох давальних залежних від інфінітива або рідше від дієприкметника: *çàíâ áûòè áíó íîâîó Ðèíó* (Зах. Копистенський, Палінодія), тобто *тому що бути йому новим Римом*.

Подвійні відмінкові конструкції зазнають змін. Другий відмінок найчастіше заступається орудним або применниковими конструкціями, прислівниками й підрядними реченнями. Заміна другого відмінка орудним зумовлена тим, що другий відмінок поступово втрачав залежність від першого й натомість посилював залежність від дієслова.

Давальний самостійний відокремлений зворот синтаксично не залежав від жодного члена ускладнюваного ним речення. Будова його була такою: іменник або займенник у давальному відмінку та узгоджений з ними активний іменний дієприкметник. Іменник або займенник – це суб'єктивний додаток, а дієприкметник – присудок з додатковим супровідним обставинним значенням (часу, причини, умови, мети тощо): *éíÿçþ Ñ òîñèââó áÿçðàñúøþ è áÿçíóæââøþ, íà÷à âîè ñîâîèóíèÿòè ííîè è òðàáóú* (ЛЛ, 1377), тобто *коли князь Святослав виріс і змузнів*.

Давальний самостійний відокремлений зворот був засобом стислої передачі думки в рамках одного речення. Ускладнюючи просте речення, він здебільшого функціонував як відокремлена обставина, що дорівнює значенню підрядної обставинної частини складнопідрядного речення часу, причини, рідше умови, допустовості й наслідку.

Ця конструкція в українській мові не прижилася, її перекладають обставинною частиною (найчастіше часу) складнопідрядного речення, причому під час перекладу відбувається така перебудова: давальний відмінок іменника або займенника замінюють називним, а дієприкметник – дієсловом, на початку речення вводять необхідний сполучник підрядності.

Отже, стислий огляд окремих відомостей з історичного синтаксису засвідчив суттєві зміни на сучасному етапі: зникли

конструкції з подвійними відмінками, ширше стали вживатися складнопідрядні речення.

Питання й завдання для самоконтролю:

1. Які конструкції подвійних відмінків були наявні в синтаксисі давньоукраїнської (староукраїнської) мови?
2. На що вказували подвійні відмінки?
3. Охарактеризуйте синтаксичні функції першого й другого непрямих відмінків.
4. Яка синтаксична функція подвійного знахідного відмінка? Наведіть приклади.
5. Охарактеризуйте функцію подвійного родового відмінка. Наведіть приклади.
6. Які особливості були характерні для подвійного давального відмінка? Наведіть приклади.
7. Назвіть причини змін конструкцій подвійних відмінків. Які функції відповідають їм у сучасній українській мові?
8. Охарактеризуйте будову давального самостійного відокремленого зворота. Наведіть приклади.
9. З якою метою вживали давальний самостійний? Охарактеризуйте його синтаксичну функцію.
10. Які конструкції відповідають давальному самостійному в сучасній українській мові? Наведіть приклади.

СЛОВНИК НАЙУЖИВАНІШИХ ТЕРМІНІВ

Антська підгрупа слов'янських мов (класифікація О. Царука): антська прамова, українська, білоруська, польська, чеська, словацька, хорватська, верхньолужицька.

Аорист (від гр. *αοριστος* – невизначений, необмежений) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення (минулий час) і в момент мовлення вже не була актуальною. Пізніше це поняття аориста поступово втрачалося. Вважають, що в пам'ятках XIII – XIV ст. формами аориста позначалася взагалі дія, що відбувалася в минулому. Розрізняють аорист *простий* (безсуфіксний) і *сигматичний* (ускладнений суфіксом -s-, який ще в праслов'янський період перейшов у -x-, що у відповідних фонетичних умовах дав -ш-).

Архетип – (від гр. *archetypon* – прообраз) – у порівняльно-історичному мовознавстві вихідна для наступних утворень мовна форма, яка реконструюється на підставі закономірних відповідностей у споріднених мовах.

Атематичні дієслова – у давніх слов'янських мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особові форми та інфінітив утворювалися безпосереднім приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою. У праслов'янській мові до атематичних належали дієслова **jesьь*, **ěть*, **datь*, **věть*, **imatь* та похідні від них.

Випадні голосні – секундарні [o], [e], що чергуються з нулем звука. Виникнення їх пов'язане із змінами редукованих **ь**, **ѣ** в давньоукраїнській мові, а саме занепадом їх у слабкій позиції й розвитком у голосні повного творення **е**, **о** – в сильній.

Вставні голосні – секундарні [o], [e], що виникли перед сонорними приголосними [p], [l], [m], [n], після яких занепадав слабкий зредукований на кінці слова.

Гіатус, зіяння, зяння (лат. *hiatus* – щілина, роззів) – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів.

Давальний самостійний – синтаксична конструкція в давніх слов'янських мовах, що складається з іменника чи займенника в давальному відмінку й узгоджуваного з ним нечленного активного (зрідка пасивного) дієприкметника.

Називають цей зворот самостійним тому, що перший давальний у ньому не залежить від інших членів речення, а другий (дісприкметник), маючи певні ознаки предикативності, своєю функцією дорівнює дієслову-присудку. На сучасну мову давальний самостійний перекладають підрядним реченням часу, рідше причини.

Давньоруська мова – літературно-писемна мова Київської Русі, що розвинулася на традиціях церковнослов'янської, її народною основою була, вірогідно, північноукраїнська (давньокиївська) говірка давньоукраїнської мови.

Давня українська мова – жива розмовна мова, повнокровне самостійне життя якої розпочалося у VIII – IX ст.

Двоїна – граматична форма числа, уживана для позначення двох осіб або парних предметів. Двоїна була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої її успадкувала спільнослов'янська, а від неї – усі слов'янські мови; тепер залишки двоїни у вигляді множини зберігають більшою мірою окремі діалекти, поодинокі випадки наявні в літературній мові: *очима, плечима*.

Деназалізація – утрата носової артикуляції, перехід носового голосного в ротовий. У IX – X ст. відбулася деназалізація носових на давньоукраїнському ґрунті, в результаті чого [*□] змінився на [y], [*ε] – на [a]: *zv□kь → звук; *mεso → м'ясо.

Депалаталізація (диспалаталізація) – утрата м'якості етимологічно м'якими приголосними. В українській мові депалаталізація почалася з кінця XII ст.

Детермінатив – давній суфікс основи іменних частин мови та дієслів.

Дифтонг (від. гр. *diphthongos* – двоголосний) – поєднання двох голосних елементів неоднорідної артикуляції й інтонації в одному складі. У протобалто-слов'янських діалектах індоєвропейської прамови мали спадну інтонацію.

Епентеза (від гр. *epenthesis* – вставка) – поява неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями різних звуків.

Етимологічна фонема – давня фонема, успадкована від спільнослов'янського періоду.

Закон відкритого складу. Зміст його полягає в тому, що звук меншого ступеня звучності займав місце ближче до початку складу, а більшого – ближче до кінця. Голосні звуки як найбільш звучні містилися на кінці складу, творячи його межу. Отже, усі склади внаслідок діяння цього закону стали відкритими. Зумовлений тенденцією до висхідної звучності в складах.

Закон складового сингармонізму. Відповідно до цього закону звуки сполучалися у складах за принципом однорідності їхньої передньої чи непередньої артикуляції: м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої, а тверді – з голосними непередньої артикуляції. Цей закон зумовив перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових.

Західнослов'янська підгрупа слов'янських мов – мови польська, чеська, словацька, кашубська (яку розглядають як діалект польської), верхньолужицька, нижньолужицька, мертва полабська, мертві поморські діалекти-мови.

Імперфект (від лат. *imperfectum* – незавершений) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означає тривалу дію, що виявляла себе до моменту мовлення (минулий час) і в момент мовлення вже не актуальну. Українські грамати XIV – XV ст. форми імперфекта вже не засвідчують.

Історична морфологія – галузь, яка вивчає історію граматичних категорій, граматичних форм, історія будови відмінюваних і невідмінюваних слів української мови

Історична (діахронна) фонетика – галузь, яка вивчає динаміку розвитку звуків, зміну їх у процесі історичного розвитку мови від найдавнішого періоду її існування до нашого часу, на відміну від описової фонетики, яка вивчає звуки сучасної української літературної мови

Історичний синтаксис – галузь, яка вивчає словосполучення, просте і складне речення на різних етапах їх розвитку з метою виявлення конструкцій, які виходять з ужитку, та нових явищ, а також установлення причин цих змін.

Квантитативна кореляція – протиставлення голосних звуків за часокількістю, тобто за ознакою витраченого часу на їх вимову чи за ступенем їх подовженості (голосні звуки довгі та короткі).

Кількісні чергування – чергування різних за тривалістю (довготою), але однакових за місцем творення голосних: *ī // *ī̄, *ě // *ē та ін. На праслов'янському ґрунті втрачені.

Компенсаційна звучність – процес перебирання звучності сонорними [р], [л], [м], [н] (унаслідок їхньої генетичної складотворчості), пов'язаний із занепадом зредукованих [ъ], [ь] і появою секундарних вставних [о], [е] перед сонорними.

Компенсаційне подовження – подовження в українській мові етимологічних [о], [е] в новому закритому складі, що утворилося в процесі занепаду слабких [ъ], [ь] у наступному складі.

Монофтонг (від гр. *monos* – один і *phthongos* – звук) – голосний звук, для якого характерна артикуляційна й акустична однорідність.

Монофтонгізація – процес, пов'язаний найчастіше з асиміляцією елементів дифтонгів в однозвук.

Нечленні (іменні, короткі) прикметники – прикметники, які з генетичного погляду являють собою первісний тип ад'єктивних лексичних одиниць, що виділилися в праслов'янській мові з класу імен за атрибутивною функцією, для них була характерна повна іменна парадигма, їхні форми мали статус синтаксично мотивованих. На ґрунті української мови короткі прикметники були поступово витіснені як в атрибутивній, так і в предикативній функціях.

Перехідне пом'якшення (палаталізація) – утворення нових м'яких приголосних на місці твердих [*g], [*k], [*x], зумовлене впливом на них голосних переднього ряду.

I перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] перед голосними переднього ряду [i], [*ь], [*e], [*e] та [*ě] у м'які шиплячі [*ž'], [*č'], [*š'].

II перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] перед голосними переднього ряду [*i] та [*ě] (з дифтонгів [*o□], [*a□] у м'які приголосні [*z'], [c'], [s'] внаслідок регресивної асиміляції. II перехідне пом'якшення тісно пов'язане з законом відкритого складу.

III перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] у зубні [*z'], [*c'], [*s'] після голосних переднього ряду [*i], [*ь], [*e] та після пом'якшеного складотворчого [*□'] внаслідок

прогресивної асиміляції. У науковій та навчальній літературі має також назву закону Бодуена де Куртене.

Перфект (від лат. *perfectum* – завершений) – складена форма минулого часу дієслова, яка вказувала на результат минулої завершеної дії і відношення її до теперішнього часу. Отже, перфект називав таку дію в минулому, наслідки якої тривають у момент мовлення про неї.

Південнослов'янська підгрупа слов'янських мов – мови болгарська, македонська, сербська, хорватська і словенська, мертва старослов'янська.

Плюсквамперфект (від лат. *plusquamperfectum* – передминулий) – складена форма минулого часу дієслова, що позначала минулу дію, яка відбувалась чи відбулась раніше за іншу минулу дію.

Повноголосся – зумовлена дією закону відкритого складу рефлексія спільнослов'янських сполучень *-tort-, *-tolt-, *-tert-, *-telt- на східнослов'янському ґрунті у сполучення *-torot-, *-tolot-, *-teret-.

Порівняльно-історичний метод у мовознавстві – метод, який забезпечує справді науковий аналіз досліджуваних явищ, бо кожне досліджуване явище розглядають у процесі його виникнення, становлення й розвитку, а також у його зв'язках з відмерлими чи наявними явищами в досліджуваній мові попереднього періоду чи в інших споріднених мовах.

Протеза (від гр. *prothesis* – постановка попереду) – поява неетимологічних, чи секундарних, приголосних перед початковими голосними для уникнення міжслівного збігу голосних (гіатусу).

Редуковані звуки (від лат. *reductio* – приведення назад, переносно – послаблення) – надкороткі голосні [ъ], [ь], успадковані слов'янськими мовами з праслов'янської.

Секундарні фонемі (від лат. *secundus* – другий) – нові (вторинні) фонемі, які розвинулися зі спільнослов'янських фонем унаслідок певних фонетичних змін.

Словенська підгрупа слов'янських мов (класифікація О. Царука): словенська прामова, старослов'янська мова, а також сучасні російська, болгарська, македонська, сербська,

нижньолужицька, кашубський і словінський діалекти польської мови, а також, із певними застереженнями, мова словенська.

Спільноіндоєвропейська мова – спільна прामова для предків усіх індоєвропейців (протослов'ян, протогерманців, протороманців, протоіранців, протобалтійців та ін.). Трансформація спільноіндоєвропейської прамови відбулася, очевидно, за чотири тисячоліття до нашої ери.

Спільнослов'янська мова – територіальні діалекти предків слов'ян від початку їхнього виділення із спільноіндоєвропейської мови до трансформації слов'янської мовної єдності (VI – VII ст. н. е.) в окремі слов'янські мови.

Супін (від лат. *supinum* – звернене догори) – відмінкова форма дієслова, близька своєю морфологічною будовою до інфінітива. Супін у слов'янських мовах уживався, головним чином, при дієсловах недоконаного виду, які виражають рух, і вказував на мету, намір руху. З часом (до XV ст.) ця форма була витіснена інфінітивом.

Східнослов'янська підгрупа слов'янських мов – мови російська, українська і білоруська.

Тематичні дієслова – дієслова, основи теперішнього часу яких закінчуються суфіксами (темами) **e // *o, *ne // *no, *je // *jo, *i // *e*.

Членні (займенникові, повні) прикметники – прикметники, утворені додаванням до іменних прикметників відмінкових форм займенника *è* (" , ~), ототожнюваного з означеним артиклем. .

Якісні чергування – чергування різних за якістю (місцем творення), але однакових за тривалістю голосних: **ě // *ǫ* й т. ін.

Якісно-кількісні чергування – чергування різних за якістю й тривалістю голосних: **ǫ // *ē* й т. ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО КУРСУ

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Бевзенко С. П. Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко. – К., 1953. – 197 с.
3. Безпалько О. П. Історична граматики української мови. – Ч. 2. Морфологія / О. П. Безпалько та ін. – К. : Рад. шк., 1957.
4. Безпалько О. П. Історична граматики української мови. – Ч. 3. Синтаксис / О. П. Безпалько. – К. : Рад. шк., 1956. – 120 с.
5. Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови / О. П. Безпалько. – К. : Рад шк., 1960. – 236 с.
6. Безпалько О. П. Історична граматики української мови / О. П. Безпалько та ін. – К. : Рад. шк., 1962. – 510 с.
7. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Історичний коментар до української мови / Л. А. Булаховський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.
8. Борковский В. И. Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1953. – 512 с.
9. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1953. – 624 с.
10. Герасименко І. А. Типологія інфінітива (на матеріалі слов'янських, германських та романських мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / І. А. Герасименко. – Донецьк, 2000. – 18 с.
11. Глущенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 18 – 25.
12. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських / О. Горбач // Зібрані статті. III. Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 4 – 30.

13. Горбач О. Засади періодизації української літературної мови та історичні етапи її розвитку / О. Горбач // Там само. – С. 31 – 52.
14. Горський В. С. Давньоруський період в історико-філософському вимірі / В. С. Горський // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 31 – 34.
15. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
16. Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія / П. Г. Житецький. – К. : Наук. думка, 1987. – 328 с.
17. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – К. : Вищ. шк., 1980. – 320 с.
18. Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Склярєнко. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
19. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
20. Історія української мови : метод. рек. до курсу історичної граматики української мови / упор. С. П. Бевзенко. – О., 1981. – 50 с.
21. Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.
22. Історія української мови: Синтаксис / Г. П. Арполенко та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 503 с.
23. Історія української мови: хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – 288 с.
24. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.
25. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. / О. І. Крижанівська. – К. : Академія, 2010. – 248 с.

26. Медведєв Ф. П. Історична граматика української мови: короткий нарис / Ф. П. Медведєв. – Ч. I. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1955.
27. Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики / Ф. П. Медведєв ; за заг. ред. І.К. Білодіда. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1964. – 247 с.
28. Мойсієнко В. М. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги : монографія / В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 94 с.
29. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови / А. А. Москаленко. – О., 1960. – 63 с.
30. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 223 с.
31. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / І. І. Огієнко ; упор. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
32. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVI ст. на народній основі / В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1979. – 143 с.
33. Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9 – 21.
34. Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 6 – 13.
35. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски” / Г. П. Півторак. – К. : Академія, 2001. – 152 с.
36. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
37. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак. – К. : Наук. думка, 1988.
38. Півторак Г. П. Хронологічні параметри процесу формування української мови / Г. П. Півторак // Укр. мова та л-ра. – 1998. – № 29 – 32. – С. 93 – 96.

39. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 3 – 6.
40. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1985. – 231 с.
41. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
42. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – Ч. I. – К. : Рад. шк., 1964. – 234 с.
43. Сергеев Ф. П. До проблеми „Давньоруський період в історії східних слов'ян та їх мов” / Ф. П. Сергеев // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 25 – 26.
44. Сікорська З. С. З історії поглядів на походження української мови / З. С. Сікорська // Донецький вісн. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 437 – 439.
45. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови / І. І. Слинько. – К. : Вищ. шк., 1973. – 215 с.
46. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 35 – 38.
47. Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 13 – 18.
48. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1998. – № 2 – 3. – С. 14 – 25.
49. Українська мова: енциклопедія / редкол. В. Русанівський та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
50. Українська мова: енциклопедія / редкол. В. Русанівський та ін. – 2-ге вид. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с.
51. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: ист.-диалектол. очерк / Ф. П. Филин. – Л. : Наука, 1972. – 655 с.

52. Франчук В. Ю. Відбиття процесу розвитку східнослов'янських мов у списках давньоруського літописання / В. Ю. Франчук // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 27 – 31.
53. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри / Олександр Царук. – Д. : Наука і освіта, 1998. – 324 с.
54. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Х. : Акта 2002. – 1056 с.

Анотація

Леснова В. В., Найрулін А. О. Історична граматика української мови : навчальний посібник для студентів спеціальності „Українська мова та література” денної та заочної форм навчання. – Луганськ : ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2012. – 168 с.

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал з історичної фонетики та історичної граматики української мови. Визначено предмет, завдання, пізнавальне й практичне значення навчальної дисципліни, її зв'язок з іншими дисциплінами; розглянуто питання походження української мови; проаналізовано найважливіші фонетичні зміни в історії української мови від спільноіндоевропейського періоду до сьогодення; в історико-структурному аспекті висвітлено зміни, які відбувалися в історії самостійних і службових частин мови; подано окремі відомості з історичного синтаксису. Наведено теоретичні та практичні завдання до кожної теми, питання до модульних контрольних робіт для студентів денної форми навчання та питання до екзамену для студентів заочної форми навчання, словник термінів і список літератури до курсу.

Ключові слова: історія української мови, історична фонетика, історична морфологія, історичний синтаксис.

Аннотация

Леснова В. В., Найрулин А. А. Историческая грамматика украинского языка : учебное пособие для студентов специальности „Украинский язык и литература” дневной и заочной форм обучения. – Луганск : ГЗ „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”, 2012. – 168 с.

Учебное пособие содержит теоретический материал по исторической фонетике и исторической грамматике украинского языка. Определены предмет, задачи, познавательное и практическое значение учебной дисциплины, ее связь с другими дисциплинами; рассмотрен вопрос происхождения украинского языка; проанализированы важнейшие фонетические изменения в истории украинского

языка от общеиндоевропейского период до современности; в историко-структурном аспекте освещены изменения, происходившие в истории самостоятельных и служебных частей речи; поданы отдельные сведения по историческому синтаксису. В пособии приведены теоретические и практические задания к каждой теме, вопросы к модульным контрольным работам для студентов дневной формы обучения и вопросы к экзамену для студентов заочной формы обучения, а также словарь терминов и список литературы к курсу.

Ключевые слова: история украинского языка, историческая фонетика, историческая морфология, исторический синтаксис.

Annotation

Леснова В. В., Найрулин А. А. Историческая грамматика украинского языка : учебное пособие для студентов специальности „Украинский язык и литература” дневной и заочной форм обучения. – Луганск : ГЗ „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”, 2012. – 168 с.

The manual contains theoretical material on the historical phonetics and historical grammar of the Ukrainian language. The object and the tasks, the cognitive and practical significance of the academic discipline and its connection with other academic courses have been defined; the question about the origin of the Ukrainian language has been examined; the most important phonetic changes in the history of the Ukrainian language have been analyzed starting from the general Indo-European period and finishing with the contemporary stage of its development; the changes that took place in the history of the development of the notional and structural parts of speech have been discriminated in the historical and structural aspects; certain data on the historical syntax have been given. The manual contains theoretical and practical tasks to each topic as well as the questions to be answered by the day-time students at their module tests and the questions to be reported on by the extramural students at their examinations. The manual also contains the vocabulary of terms and the list of the recommended literature.

Key words: history of the Ukrainian language, historical phonetics, historical morphology, historical syntax.

Навчальне видання

ЛЕСНОВА Валентина Володимирівна
НАЙРУЛІН Анатолій Олександрович

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*Навчальний посібник
для студентів спеціальності
„Українська мова та література”
денної та заочної форм навчання*

Видання 2-е, доповнене

За редакцією авторів
Комп’ютерне макетування – В. В. Леснова
Коректор – І. О. Ніколаєнко

Здано до склад. 08.10.2012 р. Підп. до друку 07.11.2012 р.
Формат 60x84 /16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 9,82. Наклад 300 прим. Зам № 205.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.